

Tartu Ülikool
Filosoofia ja semiootika instituut

ARVO VALTONI VARAJASTEST NOVELLIDEST TÕUKUV DEBATT
VÕÕRANDUMISE ÜLE NÕUKOGUDE EESTI ÜHISKONNAS.
FILOSOOFILINE VAADE

Filosoofia eriala bakalaureusetöö

Maria Aksiim

Juhendaja: Eduard Parhomenko

Tähemärkide arv: 70 438

2024

Sisukord

Sisukord.....	2
Sissejuhatus.....	3
1. Nõukogude kirjanduse uurimine.....	5
2.Võõrandumise mõiste.....	6
3.Poliitilis-kultuuriline olukord Nõukogude Eestis aastatel 1940 kuni 1970	7
3.1Kirjandus Nõukogude Eestis Stalini valitsusajal	8
3.2Filosoofia Nõukogude Eestis Stalini valitsusajal	8
3.3Kirjandus Nõukogude Eestis vahemikus 1953-1970.....	9
3.4Filosoofia Nõukogude Eestis vahemikus 1953-1970	12
4.Karl Marxi võõrandumiskäsitlus	13
4.1Võõrandumise neli aspekti	13
4.3Võõrandumise ületamine	16
5.Võõrandumisteemaline debatt	17
5.1Rem Blum (1925-1989).....	17
5.2Eduard Päll (1903-1989)	18
5.3Arvo Valton (sünd. 1935)	18
5.4Võõrandumisteemalise debati eellugu	19
5.5 Võõrandumisteemalise debati põhiosa	20
6.Analüüs	27
6.1Võõrandumine Valtoni novellides.....	27
6.2Võõrandumise kujutamise võimalikud põhjused	30
6.3Pälli ja Blumi perspektiivid.....	32
Kokkuvõte.....	34
Kasutatud allikad	36
Summary	39

Sissejuhatus

Käesolev bakalaureusetöö keskendub 1960. aastate teise poole Eesti ühiskonnas esile kerkinud võõrandumisteemalisele debatile. Täpsemalt põhjustas diskussiooni tõsiasi, et kirjanik Arvo Valtoni teoste keskmes olid karakterid, kelle maailmatajus ja ühiskondlikus olukorras võis väidetavalt tajuda võõrandumise elemente. Niisugune tähelepanek põhjustas vastandlikke reaktsioone ning väljaande *Sirp ja Vasar* veergudel avaldati mitmeid sõnavõtte. Näiteks andis võõrandumise kujutamisele tauniva hinnangu Nõukogude Eesti kirjanik ja riigitegelane Eduard Päll. Pälli seisukohaga ei nõustunud aga Nõukogude Eesti filosoof Rem Blum. Esile kerkinud debatt tõstas esmajoones küsimusi marksistlikust võõrandumise mõistest ning võõrandumise võimalikust avaldumisest Nõukogude ühiskonnas. Võõrandumise kujutamine kirjanduses osutus intrigeerivaks seetõttu, et vastavalt Nõukogude marksistlikule ideoloogiale ei oleks tohtinud sotsialistlikus ühiskonnas võõrandumise tunnuseid leida.

Bakalaureusetöö eesmärgiks on eelkõige kõnealune debatt ja selles avalduvad argumendid täpsemalt kaardistada. Sellest lähtuvalt analüüsitakse debatti ja otsitakse esiteks vastust küsimusele, kas Arvo Valtoni novellikogudes “Kaheksa Jaapanlannat” ja “Rataste vahel” sisalduvatele novellidele saab omistada võõrandumise tunnuseid. Teiseks uuritakse, missugused tingimused võisid kaasa aidata võõrandumise kujutamisele Arvo Valtoni loomingus. Kolmandaks otsitakse vastust küsimusele, mis võisid olla need tegurid, mille mõjul kujunesid debati peamiste osapoolte Eduard Pälli ja Rem Blumi seisukohad erinevateks.

Bakalaureusetöö esimeses peatükis avatakse põgusalt Nõukogude perioodil loodud kirjanduse uurimise võimalusi. Teises peatükis selgitatakse võõrandumisteemalise debati ja sellele keskenduva bakalaureusetöö kesksel mõistet - võõrandumine. Järgmiseks liigutakse Nõukogude Eesti poliitilis-kultuurilise olukorra kaardistamise juurde. Täpsemalt on kõne all aastad 1940-1970 ning fookus on seejuures suunatud kirjanduse ja filosoofia valdkonnale. Ajaloolist tausta on töös avatud seetõttu, et oleks võimalik mõista, missugused poliitilised, esteetilised ja ühiskondlikud tegurid võisid võõrandumise kujutamist esile kutsuda ning kuidas mõjutasid kõnealuse perioodi taustatingimused debatis avalduvate seisukohtade kujunemist. Seejärel võetakse põhjalikumalt vaatluse alla Karl Marxi arusaam võõrandumisest. Niisuguse peatüki olulisus on tingitud tõsiasi, et nii Eduard Päll kui ka Rem Blum lähtuvad Valtoni loomingut käsitlemisel just Marxi võõrandumiskäsitlusest. Järgmiseks suundutakse võõrandumisteemalise debati kaardistamise juurde. Eduard Pälli ja Rem Blumi võib pidada

debati keskseteks figuurideks. Sellest hoolimata avaldati debati käigus ka teisi võõrandumist ja kirjandusloomet käsitlevaid sõnavõtte - nendest tuleb võõrandumise debati kaardistamisele keskenduvast peatükis samuti juttu. Kui debati käigus esitatud argumendid on välja toodud, liigutakse edasi debati analüüsi juurde. Analüüsi eesmärk on vastata varem mainitud kolmele küsimusele.

Varasemalt on võõrandumisteemalist debatti käsitletud erinevates kirjanduslugudes, näiteks „Eesti kirjanduslugu“ (2001) või „Eesti kirjanduse ajalugu“ (2016). Lisaks on kõnealust teemat puudutatud ka Nõukogude kirjandust käsitlevates artiklites, näiteks Maret Vaher, „Meenutus: eksistentsialismiväitlus 1968—1969“ või Tiit Hennoste „Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis Teise Maailmasõja järgsel perioodil“. Lisaks annab Eduard Parhomenko Tartu Ülikooli filosoofia osakonnas kursust „Võõrandumine: kohandumisest vastupanuni Euroopa ja Eesti mõtteloo valguses“. Nimetatud kursusel on fookus just võõrandumist käsitlevatel tekstidel.

Bakalaureusetöö teema valik on peamiselt põhjustatud tõsiasjast, et varasemalt ei ole kirjalikus vormis võõrandumisteemalist debatti detailselt (iseäranis filosoofilisest aspektist) analüüsitud. Lisaks on huvipakkuv, kuidas peamiselt filosoofia-alase diskursusega seonduv mõiste - võõrandumine - kõnealuse debati käigus ilukirjanduse valdkonnaga haakus ning erimeelsusi põhjustas.

1. Nõukogude kirjanduse uurimine

Nõukogude perioodil loodud kirjandust on võimalik uurida erinevate rakursside alt. Eesti kirjandusuurija Johanna Ross juhib tähelepanu tõsiasjale, et Nõukogude kirjanduse mõtestamise puhul paistab domineerivat n-ö rahvuslik-vastupanuline lugemisviis. Niisuguse lugemisviisi puhul on keskne küsimus, kuidas suhestub teos oma kaasaja ametliku poliitikaga - kas tekstist kumab läbi võimutruudus ja konformism või pigem seniste piiride avardamise taotlus ja protestimeelsus? Rahvuslik-vastupanulise lugemisviisi puhul osutub aga problemaatiliseks see, et autorit või teksti püütakse väga üheselt paigutada, kas võimu pooldavasse või võimu suhtes kriitilisse kategooriasse. Nõukogude kirjanduse uurimise puhul saab aga ennekõike kõne all olla võimu pooldava ja võimukriitilise loomingu piiriala. Seda seepärast, et täielikult võimukriitilised tekstid tsensuuri tõttu trükki ei jõudnudki. Seega oleks rohkem abi nüansseeritumast lähenemisest kui seda on rahvuslik-vastupanuline lugemisviis. (Ross 2018, 16-41)

Ambivalentsete piirialade uurimisel on Johanna Rossi hinnangul heaks tööriistaks niisugune lähenemine, mida Eesti kirjandusteadlane Epp Annus nimetab sotskolonialistlikuks. Nimelt pöörab sotskolonialistlik lähenemine tähelepanu ka näiteks sellele, kuidas avaldub kirjandusloomes kolonialistliku pealesurutud kultuuri ja n-ö omakultuuri põimimine ja hübriidiseerimine. (Ross 2018, 16-41)

Bakalaureusetöö puhul on samuti eesmärgiks käsitleda Arvo Valtoni loomingu laiemat üldkultuurilisel taustal. Autori tõenäolist poliitilist positsiooni küll käsitletakse, aga seda ei peeta tema loomingu avalduvate filosoofiliste, psühholoogiliste või esteetiliste aspektidega võrreldes primaarseks.

2. Võõrandumise mõiste

Võõrandumise mõistet on erinevate rakursside alt avanud mitmed autorid. Siinses peatükis esitatakse mõned võõrandumisele keskenduvad filosoofilises diskursuses kaalukaks osutunud positsioonid. Seda põhjusel, et mitte tekitada lugejas eksiarvamust, justkui sisalduks võõrandumise mõiste üksnes Karl Marxi õpetuses ning piirduks ainult nende aspektidega, millele Marx viitab.

Vastavalt eesti keele seletavale sõnaraamatule saab võõrandumist üldiselt mõista kaugemaks, võõramaks või üksildasemaks muutumisena; filosoofilises keelekasutuses aga niisuguse sotsiaalse protsessina, mille käigus inimese tegevus ja selle tulemused muutuvad tema suhtes võõrasteks ja tema üle valitsevateks (Võõrandumine 2009).

Ameerika sotsioloog Warren D. TenHouten toob raamatus „Alienation and Affect“ välja, et võõrandumise käsitlemisest saab rääkida juba alates antiikajast. Tuntumad käsitlused kerkivad esile aga alates varauusajast. 17. ja 18. sajandile võis pidada iseloomulikuks, et võõrandumise mõistet seostati n-ö ühiskondliku lepingu teooriatega. Näiteks mõistis Inglise filosoof J. Locke võõrandumist (*alienation*) niisuguselt, et inimesed loovutavad ühiskonna moodustamiseks kokkuleppeliselt oma poliitilise võimu valitsejale, kelle ülesandeks saab õigusemõistmine ja õigusrikkujate karistamine. Seega võõrandub inimene vabatahtlikult oma piiramatust vabadusest ja võimust, et saada vastutasuks ühiskonnas elamisega kaasnevat heaolu ja turvalisust. (TenHouten 2017, 13-15)

Võõrandumise poliitilis-õiguslikule käsitlusele lisas psühholoogilis-emotsionaalse poole Prantsuse filosoof J. J. Rousseau. Rousseau kohaselt on võõrandumine (*aliénation*) midagi ebaloomulikku ja inimesele kahjulikku. Võõrandunud seisundis on inimesed Rousseau hinnangul tsiviilühiskonnas elades. Ühiskonna toimimiseks tarvilike sotsiaalsete suhete loomine ja hoidmine kutsuvad Rousseau arvates esile selle, et inimene hakkab end näitama kellegina, kes ta tegelikult pole. See toob kaasa iseendast võõrandumise (TenHouten 2017, 15-17)

Võõrandumine (*entfremdung*) ja selle ületamine on oluline teema ka G. W. F. Hegeli filosoofias. Hegeli kohaselt on arenguks ning täieliku potentsiaali saavutamiseks vajalik, et inimene n-ö võõranduks oma suletud subjektiivsusest ja astuks kontakti väliste mõjutajatega. Välistes mõjutused ja kokkupuuted (nt vestluse vormis) võivad olla traumeerivad ja ebameeldivad, kuid Hegeli kohaselt on need inimese maailma- ja enesetaju arengu seisukohalt

olulised. Seega tuleb võõrandamine Hegeli kohaselt küll ületada - pöörduda uuenenuna tagasi iseenda ühtsusesse. Sellest hoolimata teenib võõrandumine siiski positiivset eesmärki - arengut. (TenHouten 2017, 30-34)

Saksa filosoof L. A. Feuerbach nägi võõrandumises nähtust, mille on esile kutsunud religioosne mõtlemine ja jumaluste loomine inimkonna poolt. Kuna paralleelselt n-ö päris maailmaga eksisteerib religioosel inimesel ka ideaalne jumalik reaalsus, on niisugune inimene Feuerbachi kohaselt tegelikust reaalsusest võõrandunud. Feuerbachi hinnangul ei tohiks pidada ainelist maailma ja füüsilist eksistentsi alamaks. Selleks, et võõrandumine ületada, tuleb Feuerbachi kohaselt lahti öelda religioonist ja taastada täielikum kontakt maailmaga, kus füüsiliste olenditena elame. (TenHouten 2017, 34-35)

Antud töö kontekstis langeb võõrandumise mõiste käsitlemisel pöhirõhk arusaamale, mida esindas K. Marx. Marx tõlgendas võõrandumist sotsiaal-majandusliku nähtusena - niisuguse ühiskondlike sidemete vormina, mille puhul töölise elu- ja töötingimused ja töö produktid on muutunud võõrasteks ja vaenulikeks välisjõududeks. Marxi kohaselt avaldub võõrandumine esmalt tootmissuhete sfääris, mis omakorda rajab alust võõrandumisele teistes valdkondades - nii sotsiaalsetes kui ka vaimsetes. (Marx 1982, 5-10)

Võõrandumise kontseptsiooni on seega erinevate autorite poolt esitatud nii sotsiaal-poliitilisest, majanduslikust, religioosest kui ka psühholoogilisest perspektiivist.

3. Poliitilis-kultuuriline olukord Nõukogude Eestis aastatel 1940 kuni 1970

Selleks, et mõista, missugustes tingimustes bakalaureusetöös käsitletav debatt esile kerkis ning missugust rolli Arvo Valtoni looming tema kaasaegses ümbruses mängis, on tarvilik anda ülevaade sellest, missugune positsioon oli Nõukogude Eestis kirjandusel ja filosoofial.

Nõukogude ühiskond ei olnud vaba ühiskond - valitsus kasutas oma võimu aktsepteeritud poliitilisest ja ideoloogilisest suundumusest eristuvate seisukohtade mahasurumiseks. Siiski ei olnud piirangud Nõukogude aja vältel ühtviisi jäigad - nimelt iseloomustas Stalini valitsusaega (1940-1953) oluliselt karmim kontroll kui 1953. aastale järgnenud perioodi.

3.1 Kirjandus Nõukogude Eestis Stalini valitsusajal

Stalini valitsusajal oli Nõukogude Eesti ühiskond allutatud jäigale ja rangele totalitaarsele režiimile. Kultuuri juhtimine käis vastavalt Kommunistliku Partei otsustele, juhtide kõnedele, spetsiaalsetele juhistele ning partei häälekandja - ajalehe *Pravda* - juhtkirjadele. Nõukogude Eesti kirjanduse seisukohast oli määrava tähtsusega 1946. aastal ilmunud Üleliidulise Kommunistliku Partei Keskkomitee otsus ("Otsus ajakirjade *Zvezda* ja *Leningrad* kohta") ning sellele lisatud kõne Kommunistliku Partei funktsionäärilt Andrei Ždanovilt. Need dokumendid esitasid kirjanikele ranged nõuded, millest loomingus lähtuda tuli. (Hennoste 2018, 225-251)

Kirjanduse valdkonnas sai valdavaks kohustus järgida sotsialistliku realismi põhimõtteid ning tegeleda loominguga vaid nimetatud kunstivoolu normidest lähtudes. Sotsialistliku realismi puhul nõuti kirjanikult tõepärast ajaloo kujutamist ning sotsialistlike ideede juurdumisele kaasa aitamist. Seejuures viitas mõiste "tõepärane ajalugu" loomulikult võimu-poolse ajalootõlgenduse edasiandmisele. Suuniste andmise puhul juhiti seega tähelepanu just kirjanduse ideoloogilisele rollile. Põhjusel, et mitte-ideoloogiline ja n-ö apoliitiline kirjandus ei kandnud endas sotsialistlike ideaale, keelati niisuguse loomingu viljelemine. (Hennoste 2018, 225-251)

Stalini ajal lähtuti kultuuri kujundamisel ja hindamisel täielikult kommunistliku ideoloogia niisugusest aspektist, mis nägi ette, et kunst (s.h. kirjandus) peab olema suunatud töölisrahvale; lisaks peab see olema proletariaadile mõistetav ning innustav (Olesk 2014, 1154-1174). Kindlaksmääratud temaatikast ja vormist irdumine võis Stalini valitsusajal pöörduda ameti kaotamise või koguni arreteerimisega (Elango 1989).

3.2 Filosoofia Nõukogude Eestis Stalini valitsusajal

Stalini ajaga seoses ei saa rääkida ka mingist filosoofilisest vabadusest - partei teostas filosoofilise tegevuse üle täielikku kontrolli. Eesti filosoof ja emeriitprofessor Eero Loone juhib tähelepanu tõsiasjale, et Nõukogude Liidus domineerisid n-ö kohustuslikud ideed. Nimelt olid filosoofiaga tegelemise piirid määratud marksistliku-leninistliku teooriabaasi tingimustega. Seega ei saanud eksisteerida mingit vaadete paljusust. (Loone 2002, 19; Tool 2016, 279)

Marksismi-leninismi kui ainukese riiklikult aktsepteeritud filosoofilise suuna peamiseks osisteks olid õpetused dialektilisest materialismist ja ajaloolisest materialismist, millest esimene oli fundamentaalne filosoofiline õpetus ning teine spetsialiseerus ühiskonna

põhijoontele (Tool i.a). Lisaks ei põhinenud Nõukogude marksism mitte niivõrd Marxi teostel, vaid Vene teoretikute Vladimir Lenini, Georgi Plehhanovi ja Abram Deborini koostatud süstemaatilisel marksistlikul filosoofial - sellest ka nimetus marksism-leninism (Loone 1993, 135).

Nõukogude aja filosoofilises põhikoes oli keskne tähtsus mõistetel “filosoofia põhiküsimus” ja “parteilisuse printsiip”. Need mõisted toimisid filosoofias analoogsete normidena nagu kunstis ja kirjanduses sotsialistlik realism. Esimene kontseptsioon - filosoofia põhiküsimus - pärineb F. Engelsilt, kelle kohaselt oli filosoofia põhiline küsimus, kas primaarseks saab pidada vaimu või materiat. Lähtuvalt sellest, kuidas nimetatud küsimusele vastati, jaotusid filosoofid kahte rühma: vaimu eelisasendi tunnustajad olid idealistid ja looduse eelisasendi tunnustajad materialistid. Nõukogude marksistlik-leninistlik filosoofia pooldas ainiti materialistlikku käsitlust. (Filosoofia leksikon 1965, 121-122)

Mõiste “parteilisuse printsiip” pärineb Vladimir Lenini teosest “Materialism ja empirokrititsism” (1909). Parteilisuse printsiibi kohaselt on kogu filosoofia ajaloole ja arengule iseloomulik, et seda läbib n-ö parteide võitlus. Võitlevad osapooled on Engelsi poolt välja toodud idealism ja materialism. Parteilisuse printsiibist lähtudes pidi marksistlikul Nõukogude filosoofial olema ka avalik võitlev iseloom. Põhjusel, et Nõukogude marksismis oli materialism absoluutselt primaarne, oli õige marksisti (ja seega ka õige Nõukogude filosoofi) ülesanne pidev võitlus idealismiga. Niisuguse võitlusliku hoiaku vajadus andis parteile õigustuse sekkuda igasugusesse filosoofilisse tegevusse, et ära hoida kaldumist idealismi. (Tool i.a)

Stalini valitsusajal jälgiti kohustuslikest ideedest kinnipidamist eriti kiivalt ning heakskiidetud teelt kõrvalekaldujaid karistati rängalt. 1930. aastatel hukati veidigi ametlikust filosoofiast irdunud mõtlejaid või saadeti neid süstemaatiliselt vangilaagritesse. Selle tulemusel asendati ka endine mõtlejaskond uute - Stalini-meelsete - inimestega. (Tool i.a)

3.3 Kirjandus Nõukogude Eestis vahemikus 1953-1970

Pärast Stalini surma 1953. aastal hakkasid toimuma muutused nii kirjanduses kui ka Nõukogude Liidus tervikuna. Nikita Hruštšovi valitsusajal 1953. aastast 1964. aastani muutusid võimupoolsed piirangud leebemaks. Mõneti muutus ka ametliku propaganda suund - näiteks mõisteti 1956. aasta NLKP 20. Kongressil hukka Stalini valitsusajal viljeletud isikukultus. (Kuuli 2002, 25, 30) Sotsialistlik realism jäi endiselt domineerivaks kunstiliseks vooluks, kuid selle normid

olid Stalini ajaga võrreldes vähem ranged. Kirjanduses said tekkima hakata ka n-ö ideoloogiavabad alad. (Hennoste 2018, 225-251)

Kõnealusel perioodil ei leidnud enam aset kultuuri otsene juhtimine Kommunistliku Partei otsustega. Kirjanduse arengusuundade ning sobiliku temaatika määramine kujunes varasemast enam Kirjanike Liidu arusaamadest lähtuvalt. Kirjandusteadlane Sirje Olesk juhib aga tähelepanu, et Kirjanike Liidu sees ei suhtunud liberaalsemasse lähenemisesse ühtviisi positiivselt. Nimelt oli märgata, kuidas konservatiivsemad liikmed liigse vabameelsuse pelguses jäigematele seisukohtadele asusid - võimutsentrumi muutus kirjanduse alal tõi endaga kaasa teatava vastanduse endiste stalinistliku leeri autorite ning uuendusmeelsemate autorite vahel. (Olesk 2014, 1154-1174; Hennoste 2018, 225-251)

Ühe näitena võib siinkohal välja tuua Kirjanike Liidu liikmete erineva suhtumise Lembit Rimmelga tegevusse. Nimelt oli Lembit Rimmelgas 1960. aastal Kirjanike Liidu juhatuse sekretär. 1959. aastal oli Rimmelgas Kirjanike Liidu romaanivõistluse žürii liikmena pooldanud otsust anda Lilli Prometile romaani "Meesteta küla" eest auhind. Kultuuriministerium oli aga ideoloogilistel põhjustel teosele auhinna andmise vastu. Auhind jäi andmata ning Rimmelgas vabastati tema ebasobiva seisukoha tõttu Kirjanike Liidu juhatuse sekretäri ametikohalt. Rimmelga küsimus tõi esile arusaamade lahknevuse Kirjanike Liidu sees. Nimelt toetasid Rimmelga ametissejäämist näiteks Mart Raud, Juhan Smuul ja Ralf Parve. Rangemat ideoloogilist kurssi soovisid hoida aga näiteks Eduard Päll, Endel Sõgel ja Ants Saar. Viimased ei pooldanud seetõttu ka Rimmelga ametissejäämist. (Kuuli 2002, 102-103)

Pärast Nikita Hruštšovi valitsusaja lõppu muutusid Kommunistliku Partei nõuded loomingu vormilise aspekti suhtes leebemaks (Kuuli 2002, 129). Siiski ei saa kuuekümnendate aastate teisele poolele omistada regulatsioonide leevendamist tervikuna. Iseäranis 1960. aastate lõpp oli varjutatud Tšehhoslovakkias aset leidnud sündmuste poolt. Nimelt kukutas Nõukogude Liit 1968. aasta augustis Prahast n-ö inimnäolist sotsialismi kujundada sooviva valitsuse ning tühistas valitsuse poolt juba elluviidud reformid, mis hõlmasid muuhulgas tsensuuri ja ideoloogiliste piirangute lõdvendamist ning sõnavabaduse aktsepteerimist. Niisugused liberaliseerimiskatsed muutsid Nõukogude valitsuse valvsaks ka teiste Nõukogude Liidu riikide tegevuse suhtes, mis omakorda päädis rangema kontrolli kehtestamisega. Siiski mõjutasid Tšehhoslovakkias toimunud sündmused ka teiste Liidu riikide meelsust. (Ruutsoo 2023) Sellest annab tunnistust näiteks tõsiasi, et 1960. aastate teisel poolel kujunes Nõukogude Eestis välja n-ö komsomoliopositsioon, mis ühendas endas noori, kelle sooviks oli valitseva süsteemi

ümberkujundamine legaalsete vahenditega. Opositsiooni üheks meediumiks võib pidada Eestimaal Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu Keskkomitee ajakirja *Noorus*. Ajakirja toimetuse kolleegiumis tegutses kuuekümnendate teise poolel noori Eesti kirjanikke ning haritlasi kelle hulka kuulusid näiteks Mati Unt, Arvo Valton, Hando Runnel, Heinz Valk jt. (Kuuli 2002, 144-145)

Põhjusel, et kirjanduses olid siiski aktsepteeritavateks muutunud ka niisugused teemad, mis otseselt sotsialistlike ideede propageerimisega ei tegelenud, sai proosakirjanduses taotluseks senise piiratud teemaderingi avardamine ning uute esteetiliste lähenemisviiside eest võitlemine. Näiteks kerkis 1960. aastate teises pooles esile küsimus modernistlikust esteetikast. 1965.-1967. aastal ilmus nimelt mitu olulist modernistlikku luulekogumikku (nt Garcia Lorca, Baudelaire) ning eestindati ka niisuguseid modernismiklassikuid, nagu James Joyce, Marcel Proust ja Robert Musil. (Hennoste 2018, 225-251) Modernism kandis endas ühest küljest ideid vormilistest uuendusest - näiteks vabavärsi, sümbolite ja kujundite kasutamist või katkendlikku narratiivi. Sisulisel tasandil keskenduti modernismis aga muuhulgas individuaalse abstraktse kogemuse kujutamisele, absurdile ja groteskile. (Britannica i.a)

Modernismi oma loomingusse integreerivate Nõukogude autorite puhul võis märgata, et kirjandus ei funktsioneerinud enam n-õ reaalsuse peegeldajana - tekstid hakkasid argitegelikkuse asemel kujutama unenäolisi ilmu. Lisaks muutus ka inimese positsioon, keda autor vaatles. Nimelt lakkas inimene olemast pelgalt oma sotsiaalsete tingimuste poolt määratud olend - temast sai psühholoogiline või filosoofiline küsimus. Lisaks hakkas modernistlikus kirjanduses inimene toimima omamoodi sümbolina, kes juhtis tähelepanu mõnele sotsiaalsele või eksistentsiaalsele struktuurile. (Annus jt 2001, 486-488) Seega erines modernistlik stiil oluliselt seni Nõukogude Liidus domineerinud sotsialistlikust realismist, mis seadis esikohale kollektiivse pingutuse läbi loodud sotsialistliku tegelikkuse positiivsed aspektid.

Lisaks modernismile muutus 1960. aastate teises pooles Eesti kirjandusmaastikul aktuaalseks ka n-õ mitte-marksistlike mõtteviiside levik. Ühe näitena, kuidas mitte-marksistlik mõtteviis Eesti kirjanduses väljendus, võib välja tuua eksistentsialismi. Modernistliku proosa tulekuga ilmus tekstidesse ka määramatuse ja absurdi kujutamine. Niisugused muutused on seletatavad eksistentsialistliku filosoofia ja absurdikirjanike mõjuga. Nimetatud voolude mõju on tõenäoliselt tingitud tõsiasjast, et kuuekümnendate teises pooles avaldati eestikeelses tõlkes mitu olulist eksistentsialistliku autori teksti: 1963. aastal Albert Camus' raamat "Katk"; 1965. aastal Jean-Paul Sartre'i "Sõnad" ning 1966. aastal Camus' "Võõras". (Hennoste 2018, 225-

251; Annus jt 2001, 486-488) Märgilise tähtsusega oli ka 1966. aasta ilmunud Franz Kafka teos "Protsess". Teos ise omab modernistlikke ja eksistentsialistlikke jooni, kuid veelgi kaalukamaks osutus Nõukogude ühiskonnas tõsiasi, et "Protsessile" oli lisatud Prantsuse kommunistliku filosoofi Roger Garaudy põhjalik saatesõna. Saatesõna annab lugejale sissevaate Franz Kafka loomingu tõlgendamisesse ning suhtub kirjaniku loomigusse soosivalt. (Kundla 2010, 37-38; Hennoste 2018, 225-251)

3.4 Filosoofia Nõukogude Eestis vahemikus 1953-1970

Pärast Stalini surma suurenes vabaduse määr ka filosoofia valdkonnas. Vabaduse suurenemist peegeldab näiteks Tartu Riikliku Ülikooli filosoofia kateedris esile kerkinud soov pöörduda filosoofia õpetamise puhul otse algallikate (Marxi) juurde. Niisugust lähenemist pooldasid näiteks Rem Blum, Mihhail Makarov ja Leonid Stolovitš. Algallikate kasutamise eesmärk oli filosoofia õppijale näidata, et n-ö õpikumarksism või marksism-leninism on ainult üks tõlgendusvõimalus. (Tool 2016, 208)

Ka mõiste „võõrandumine“ kerkis marksistlikus filosoofilises diskursuses esile alles pärast Stalini surma ja isikukultuse hukkamõistu. Võõrandumise temaatikat käsitlevad „Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad 1844. aastast“ said Nõukogude Liidus venekeelsetena kättesaadavaks alles 1965. aastal. Pärast käsikirjade tõlke ilmumist kirjutasid mitmed Nõukogude autorid, nagu I. Kon, N. I. Lapin või J. N. Davõdov, võõrandumist puudutavaid uurimusi. (Blum 1969 b, 441-458). Stalin oli oma valitsusajal filosoofia õpetamist ülikoolides piiranud, kuid alates 1956. aastast hakati Tartu Riikliku Ülikooli kõikides teaduskondades õpetama marksistlikku filosoofiat ka eraldi õppeainena (Tool 2016, 276).

Sarnaselt kirjandusele iseloomutas ka filosoofia valdkonda Stalini valitsusaja lõpule järgnenud perioodil võimutsentrumi muutus. Nimelt läks kontroll filosoofia üle rohkem filosoofide endi kätte. Filosoofiaga tegelevad institutsioonid jagati hierarhiliselt. NSVL-i Teaduste Akadeemia Filosoofia Instituut sai kõrgeimaks koordineerijaks. (Loone 1993, 141) Pärast Prahast aset leidnud sündmusi hakkasid võimud ka filosoofia valdkonnas paraku vabadust oluliselt piirama (Tool 2016, 277).

4. Karl Marxi võõrandumiskäsitlus

Kuna kõnealuse võõrandumisteemalise debati peamised osapooled väidavad end diskussioonis lähtuvat marksistlikust võõrandumiskäsitlusest, on oluline Marxi poolt esitatud ideedest anda põhjalikum ülevaade. Seda enam, et Päll ja Blum tõlgendavad Marxi võrdlemisi erinevalt.

4.1 Võõrandumise neli aspekti

Teoses “Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad 1844. aastast” oli Marxi eesmärk eraomandi ja kodanliku kapitalistliku tootmisüsteemi kriitika. Suur osa niisugusest kriitikast puudutab võõrandumist. Üldiselt võib öelda, et Marx tuletas võõrandumise ühiskondliku elu tingimustest, mis on määratud tootmisvahendite eraomanduse poolt. (Marx 1982, 5-10)

Täpsemalt omistab Marx võõrandumisele nelja konkreetset tahku.

Esimene element Marxi võõrandumiskäsitluses on töölise võõrandumine tööprotsessist. Võõrandumise seisundit põhjustab seejuures tootmise protsessi olemus ja see, mida tööliselt selle protsessi täideviimise puhul nõutakse. (Wendling 2009, 16) Tööprotsessist võõrandumise puhul pöördub töötamise akt justkui töölise vastu ega kuulu enam töö tegijale endale. (Marx 1982, 49; Musto 2021, 14-21) Töö teostaja hakkab oma tööd tajuma kohustusena (Marx 1982, 49). Tööline ei suuna oma füüsilist ja vaimset energiat töösse enam vabalt, vaid kellelegi teisele allutatuna (Musto 2021, 14-21).

Kui tööline tajub end töötades allutatuna, kipub tema fookus paratamatult mujale suunduma (Musto 2021, 14-21). Marx toonitab aga, et just esemelise maailma töötlemisel mõistab inimene esmakordselt oma fundamentaalset ning kogu inimkonnale omast loomust ja käitub vastavalt sellele (Marx 1982, 52). Inimese loomusest lähtuva töö käigus saavad passiivne materia ja inimese loov jõud üheks ning selles tegevuses väljendub Marxi jaoks ka inimloomuse teostus (Wendling 2009, 14-15). Kui töö asemel hakatakse väärtustama inimese n-ö loomalikke tegevusi - söömist, joomist, sigitamist, tekib Marxi kohaselt olukord, kus inimene on talle spetsiifiliselt omasest olemusest irdunud ning teel loomaliku eksistentsiga samastumise poole. (Marx 1982, 50)

Teist võõrandumise tahku iseloomustab töölise võõrandumine oma töö viljast. Töö produkt muutub selle tootjale võõraks objektiks, mis omandab töölise üle võimu. (Musto 2021, 14-21) Kõnealuse võõrandumise aspekti puhul ei saa tööline enam toodetut enda omaks pidada. Töö

viljad lähevad hoopis selle isiku omandisse, kes on töölise tööandjaks. Töö produktist võõrandumine väljendub niisiis selles, et mida rohkem esemeid tööline toodab, seda vähem jääb neid tema valdusesse. (Marx 1982, 5-10, 47)

Marx toonitab ka, et mida rohkem inimene kapitalistlikus süsteemis töötab, seda enam leiab aset ka tema sisemaailma vaesumine. "Mida rohkem tööline end tööle kurnab, seda võimsamaks muutub talle võõras asjademaailm, mille ta ise enda vastu loob, seda vaesemaks muutub ta ise, tema sisemaailm, seda vähem vara kuulub talle." (Marx 1982, 48) Sisemaailm vaesub aga ka seetõttu, et tööline annab iseendast pidevalt töö kaudu välja sisemist jõudu. Selle kanaliseerib ta oma töö produkti. Kui töö vili temast eraldatakse, röövitakse tööliselt ka justkui tema energia realisatsioon, mis omakorda muudab inimest sisemiselt vaesemaks. (Marx 1982, 48)

Karl Marxi võõrandumiskäsitluse kolmandaks tahuks on töölise võõrandumine oma olemusest. Nimelt on Marxi kohaselt inimesele loomumane töötada ilma vajaduse sunnita - pelgast tootmise rõõmust. Kui töö produktist saab aga ainus asi, mis annab töölisel võimaluse elusolendina eksisteerida, saab töölisest oma töö vilja ori. (Marx 1982, 48) Ellujäämisega ja vajadustega seonduvat tootmist omistab Marx loomale. Inimese puhul peaks tootlik elu olema tema loomusega kooskõlas olev elu. Kui tootlikust elust saab ainult vahend isiklikuks eluspüsimiseks, on inimene oma liigi loomusest võõrandunud. (Wendling 2009, 16)

Kolm käsitletud võõrandumise aspekti kutsuvad Marxi järgi esile võõrandumise neljanda komponendi - teistest inimestest võõrandumise. Nimelt leiab Marx, et kui inimene läheb vastuollu iseenda fundamentaalse loomusega, läheb ta selle loomusega vastuollu ka teise inimese isikus. (Marx 1982, 52) Niisugune vastuollu minek väljendub vaenulikkuses. Nagu öeldud, põhjustab töölise võõrandumine oma töötamise aktist vaenu tööprotsessi kui pealesurutud kohustuse suhtes. Töö produktist võõrandumine põhjustab aga olukorra, kus tööline tajub oma töö produkti vaenuliku allutajana. See vaenulik allutaja ei kuulu aga mitte töölisel, vaid kellelegi teisele - enamasti tööandjale, kes töölise toodetud produktide abil rikastub. Seetõttu suundub töölise vaen esmajoones isiku vastu, kelle alluvuses ta töötab, sest tööandjas nähakse ennast rõhuvate jõudude kehastust. (Musto 2021, 14-21)

Võõrandumise peamisteks põhjusteks peab Marx eraomandit ja tööjaotust. Nimelt on Marxi järgi võõrandunud töö suunatud eraomandi saamisele, sest pelka töötamise akti enam ei väärtustata. Seega toimib eraomand võõrandunud töö põlistajana. (Musto 2021, 14-21) Tööjaotuse kui võõrandumise teise põhjustaja puhul osutub problemaatiliseks see, et fokuseerutakse väga septsiifilisele alale või ülesandele. Kui töölist piiravad mingi kitsa

kutseala raamid, jääb ta tootmisolukorra teisenedes tööst ilma või peab alluma tööandja poolt kehtestatud uutele nõudmistele. Seetõttu ei ole ta oma töötamise protsessis vaba. (Marx 1982, 5-10, 15-24)

4.2 Võõrandumise tagajärjed

Võõrandunud töö otsesteks tagajärgedeks peab Marx eraomandit, palka ja n-ö mitte-töolisest inimese suhestumist tööga (Drysdale 1969, 109-131).

Nagu öeldud, funktsioneerib eraomand võõrandumise põhjustajana, sest see hoiab võõrandunud töötamist alal. Samas on eraomand aga ka üks võõrandumise tagajärgedest, kuna just seetõttu, et inimene on oma töötamises võõrandunud, on tema eesmärk eraomandit taotleda. Palga osas on Marx järgmisel seisukohal: võõrandunud töötamise olukorras võetakse töölise tegevuse produkt temalt ära. Palga maksmisega justkui kompenseeritakse niisugust tegevust. Töölisele ei mõju see aga sugugi positiivselt, sest inimesele loomuomasest tegevusest - töötamisest - saab ainuüksi vahend palga teenimiseks. Töö pole niisiis enam eesmärk omaette, nagu ta oma loomusega kooskõlas elava inimese jaoks peaks olema. (Drysdale 1969, 109-131; Marx 1982, 15-14)

Võõrandumise kolmanda otsese tagajärjena võib välja tuua mitte-töölise suhte tööga. Marxi kohaselt esineb “kõik see, mis töölise puhul esineb võõrandumise tegevusena, (...) mitte-töölise puhul võõrandumise seisundina” (Marx 1982, 56). Seega paistab Marx toovat esile tõsiasja, et ka mitte-tööline on kodanlikus kapitalistliku tootmissüsteemiga ühiskonnas võõrandunud. Seda seetõttu, et ka mitte-tööline on inimesele loomuomasest tegevusest - tööst - ära lõigatud. Mitte-töölisel kui töölise tööandjal on küll kontroll töölise töö produktide üle, kuid põhjusel, et ta ise ei ole neid tootnud, on ka mitte-tööline produktidest võõrandunud. (Drysdale 1969, 109-131)

Võõrandumise pikaajalisemate tagajärgedena saab kõigepealt välja tuua materiaalsete esemete ja raha muutumise prioriteetseteks väärtusteks. Niisugune tervet ühiskonda puudutav väärtushinnangute muutus leiab Marxi järgi aset seetõttu, et inimest nähakse üha enam vahendina ja objektina isikliku kasu saavutamiseks - niisuguse tendentsi süvenemine päädib lõpuks sellega, et humanistlikud väärtused asenduvad täielikult materiaalsete väärtustega. Kuna kõrgeima hüvena mõistetakse individuaalse rikkuse suurenemist, muutuvad ka inimsuhted nimetatud eesmärki teenivateks vahenditeks, mis toob omakorda kaasa aususe, spontaansuse

ning teiste siirast suhtlemist iseloomustavate omaduste hääbumise. (Drysdale 1969, 109-131; Marx 1982, 93-97)

4.3 Võõrandumise ületamine

Marx mõistab võõrandumist siiski ületatava nähtusena. Tema varajasest kommunismiskitseeringust selgub, et võõrandumise ületamiseks on vajalik nii poliitiline kui ka sotsiaalne revolutsioon, mille tulemusel kõrvaldatakse peamised võõrandumise põhjused - eraomandi ja palgatöö vaheline seos ning tööjaotus. Põhjusel, et Marx seostab kõiki ühiskonnas asetleidvaid ebaõigluse ilminguid oma fundamentaalsel tasandil eraomandiga ning sellest tingitud võõrandumisega, peaks eraomandi kaotamine tooma kaasa kogu inimkonna vabanemise - mitte ainult tööliste oma. Töölisklass on aga see osa ühiskonnast, kes universaalse vabanemise teel esimese sammu astuma peab. Marx ei räägi mitte pelgast olemasoleva ühiskonnakorral lammutamisest, vaid uue ühiskondliku korral loomisest - kommunistlikust ühiskonnakorral. Marxi kohaselt on kommunismi eesmärk inimese võõrandumist põhjustava eraomanduse positiivne kaotamine. See tähendab, et kommunismi eesmärk pole mitte kõigile võrdselt eraomandit jagada ning lammutada seeläbi kapitalistlik ühiskonnakord, vaid pigem teenib kommunism eesmärki viia inimkond arusaamani, et eraomand kui niisugune on tarbetu - seda seetõttu, et inimene on oma loomult ühiskondlik olend, kelle vajadused saavad teiste ühiskondlike olenditega harmooniliselt koos eksisteerides rahuldatud. (Marx 1982, 69-74)

Kommunistlik ühiskond ei rajane Marxi hinnangul mitte egoistlikule omakasule, vaid teadlikkusele inimeste vastastikusest sõltuvusest. Niisuguses ühiskonnas elab inimene Marxi kohaselt küll ühiskondliku olendina, aga tema individuaalsus pole ühiskonnale allutatud. (Giddens 1971, 17)

Siinkohal tasub ehk mainida, et täielikult kommunistliku, võõrandumist mittesisaldava ühiskonnakorrali plaaniti Nõukogude Liidus jõuda umbes 1980. aastateks. Nimelt pidas Nikita Hruštšov 1961. aastal NLKP 22. kongressil kõne, kus seadis eesmärgi jõuda kommunismi järgmise 20 aasta jooksul. (Seltsimees N. S. ... 1961)

5. Võõrandumisteemaline debatt

Võõrandumise mõiste käsitlemisesse suhtuti Nõukogude filosoofilises diskursuses kuni 1960. aastate keskpaigani teatava ettevaatlikkusega, sest mõistet seostati pigem kodanlike Lääne autoritega ning Marxi veel ebaküpse teooriaga. 1965. aastate teisel poolel ilmusid aga „Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad 1844. aastast“ ning diskussioon muutus aktiivsemaks - avaldati raamatuid ja artikleid, mis endisi seisukohti redigeerisid ning juurutsid arusaama, et võõrandumist võib siiski käsitleda marksistliku mõistestiku osana. Seega oli võõrandumise küsimust analüüsitud ka enne Arvo Valtoni loomingu tõukuvat debatti. Viienda peatüki eesmärk on välja tuua aga just kõnealusel debatist osa võtnud isikud ning esitada nende võõrandumisega seonduvaid seisukohti kajastavad argumendid. Antakse ka tutvustav ülevaade võõrandumise diskussiooni kesksete figuuride Eduard Pälli, Rem Blumi ja Arvo Valtoni taustast.

5.1 Rem Blum (1925-1989)

Juudi päritolu filosoofiadoktor ja Tartu Ülikooli filosoofiakateedri professor Rem Blum sündis Valgevenes Mogiljovis. Blumi perekond oli positiivselt meelestatud revolutsiooniliste ideede suhtes ning vastav meelestus kandus edasi ka Rem Blumile. 1945. aastal asus Blum õppima Leningradi ülikooli filosoofiateaduskonda. Ta näitas juba õpingute ajal üles huvi revolutsiooniteooria ning selle praktilise sotsiaalse rakendamise vastu. Ülikoolis sai Blumist ka Kommunistliku Partei liige ja ta valiti Leningradi Riikliku Ülikooli komsomolikomitee sekretäri asetäitjaks. Pärast kõrghariduse omandamist oli Blumil oma juudi päritolu tõttu raskusi töökoha leidmisega. Üks Blumi kursusekaaslastest (Mihhail Makarov) tegi talle ettepaneku tulla Tartu Ülikooli laborandiks ning alates 1951. aastast asuski Blum Tartu Ülikooli filosoofiakateedris tööle - kõigepealt vanemõpetaja ning hiljem professorina. Blum juhtis Tartus ka üliõpilaste filosoofiaringi. (Rem Naumovitš Blum i.a)

Eero Loone hinnangul võis Rem Blumi filosoofilist hoiakut nimetada kriitiliseks marksismiks. Blumile oli omane seada kahtluse alla n-ö ametlik marksistlik-leninistlik argumentatsioon. Kuigi ka marksism-leninism lähtus väidetavalt esmajoones Marxi õpetusest, võttis Rem Blum aluseks Marxi kui algallika. Blum kui n-ö kriitiline marksist oli seda meelt, et võimu teostamine tuleks Nõukogude Liidus niisuguselt ümber korraldada, et see oleks rohkem algsete

marksistlike ideaalidega kooskõlas. (Loone 2002, 31) Blum suhtus pooldavalt ka 1960. aastate teises pooles Nõukogude Liidus aset leidnud liberaliseerumise ilmingutesse (nt Praha sündmused) (Rem Naumovitš Blum i.a).

5.2 Eduard Päll (1903-1989)

Eesti keeleteadlane, kirjanik ja filoloog Eduard Päll sündis Tartumaal. 1918. aastal, mil Päll oli 15-aastane, ühines ka koos isaga Punaarmee ja lahkus Eestist. 1919. aastal Päll demobiliseeriti ja ta asus õppima Leningradi Eesti Tööraha Ülikooli. Seal liitus Päll ka Kommunistliku Parteiga. Pärast sõja lõppu ei naasnud Päll Eestisse. 1929. aastal lõpetas ta Leningradi Riikliku Pedagoogikainstituudi. Leningradis viibides avaldas Päll ka ilukirjanduslikku loomingut. Vahemikus 1933-1936 valmis ja ilmus Eduard Pälli eestvedamisel 15 lugemikku ja õpikut, mis olid mõeldud Nõukogude Liidus töötavatele Eesti koolidele. 1940. aastal naases Eduard Päll Eestisse. Vahemikus 1940-1950 oli Pällil hulgaliselt prestiižseid ametikohti. Nimelt tegutses ta Tallinnas ajalehe *Kommunist* peatoimetaja asetäitjana, Eesti ENSV Rahvakomissaaride Nõukogu esimehe asetäitjana, EK(b)P Keskkomitee propagandasekretärina ja Eesti NSV presiidiumi esimehena. EKP Keskkomitee VIII pleenumil võeti vastu otsus, et Päll kõrvaldatakse presiidiumi esimehe kohalt. Teda süüdistati liiga pooldavas hoiakus Eesti kodanlikku kultuuri. Seetõttu töötas Päll alates 1950. aastast Tallinna Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri juhatajana, seejärel Eesti NSV Teaduste Akadeemia keele ja kirjanduse instituudi direktorina ja Teaduste Akadeemia ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretärina. Ka Eestis viibides avaldas Päll Hugo Angervaksa pseudonüümi all luulet ja proosat. Lisaks tegeles ta kirjandusloo ja grammatika uurimisega. (Eduard Päll i.a)

5.3 Arvo Valton (sünd. 1935)

Arvo Valton (Vallikivi) sündis 1935. aastal Märjamaal. Oma varase nooruspõlve veetis Valton aga Siberis, sest tema perekond küüditati. Pärast keskkooli lõpetamist (Magadani oblastis) naases Valton Eestisse ja asus 1954. aastal õppima mäeinseneriks. 1967. aastal astus Valton Üleliidulisse Kinoinstituuti ning omandas seal filmidramaturgia eriala. Kutseline kirjanik sai Valtonist 1968. aastal, ehkki Kirjanike Liidu liige oli ta juba alates 1965. aastast. Enne ainti

kirjanikuametile pühendumist töötas Valton kirjutamise kõrvalt ka erinevates tehastes. (Eesti kirjanike leksikon 2000, 646-648)

Oma loometeed alustas Valton novellidega. Esimesed romaanid ilmusid alles 1970. aastate lõpus. Lisaks on Valton kirjutanud aforisme, luulet, näidendeid ja stsenaariume. Valtoni loomingus toimus murrang 1960. aastate teises pooles avaldatud novellides. Kui varasemale loomingule saab omistada argielu leidlikku kujutamist, siis alates novellikogust "Rataste vahel" oli märgata tugevamat modernistlikku tooni, satiirilisust ja absurdi, unenäolisust ja eksistentsi süvaanalüüsi. (Eesti kirjanike leksikon 2000, 646-648)

Valton oli ühiskondlikul tasandil väga aktiivne Eesti taasiseseisvumise perioodil. Näiteks avaldas ta oma vastumeelsust Eestisse kavandatavate fosforiidimaardlate suhtes, oli üks 40 kirja eestvedajaid ning astus Loomeliitude Nõukogu, Eesti Kongressi ja Eesti Komitee liikmena üles erinevatel iseseisvumist pooldavatel avalikel üritustel. Pärast taasiseseisvumist sai Valtonist ka Riigikogu uue koosseisu liige. (Eesti kirjanike leksikon 2000, 646-648) Valton on kahel korral pälvinud Friedebert Tuglase nimelise novelliauhinna ning ta on Prantsuse kunstide ja kirjanduse ordeni (Ordre des Arts et des Lettres) rüütel. 2024. aastal pälvis Arvo Valton ka riikliku kultuuri elutööpreemia. (Arvo Valton i.a.)

5.4 Võõrandumisteemalise debati eellugu

Võõrandumisteemaline debatt vältas Nõukogude Eesti ühiskonnas 1968. aasta lõpust kuni 1969. aasta alguseni. Avalik diskussioon toimus kirjalikus vormis ning peamiseks platvormiks oli seejuures ajaleht *Sirp ja Vasar*. Kõnealust debatti on nimetatud ka eksistentsialismiväitluseks (nt Maret Vaher *Loomingu* ajakirja artiklis „Meenutus: eksistentsialismiväitlus 1968-1969) - seda põhjusel, et võõrandumise kujutamist seostasid debati osapooled (nt Eduard Päll) just peamiselt eksistentsialistlike autoritega. Nimelt oli Eduard Päll seisukohal, et eksistentsialistid peavad igasugust ühiskonda indiviidile vaenulikuks ning usuvad, et võõrandumist ei põhjusta mitte pelgalt kapitalistlik ühiskonnakorraldus, vaid ühiskond kui niisugune - seega ka sotsialistlik ühiskond. Seetõttu olevat Nõukogude ühiskonna vastu suunatud kriitika tugevalt mõjutatud eksistentsialistlikust positsioonist. (Päll 1968)

Võib öelda, et võõrandumisteemalise debati eellugu sai alguse juba 1966. aastal, mil Eesti kirjanik Ülo Tuulik avaldas ajakirjas *Looming* artikli "Noored mehed kirjanduses". Artiklis keskendub Tuulik n-ö uue põlvkonna autorite teostele, analüüsides seejuures ka Arvo Valtoni

loomingut. Tuulik toonitab, et maailm muutub kiiresti ning sellega koos ka inimese maailmatunnetus. Kirjaniku ülesandeks ongi oma ajastu maailmataju lugejale peegeldada. Niisugune ülesanne on Tuuliku hinnangul noortel Eesti kirjanikel hästi õnnestunud. Nimelt kajastuvad Tuuliku arvates Arvo Valtoni teostes teatud värsked perspektiivid, mille läbi kirjanik oma kaasaja inimese elu vaatleb. Need uued vaatenurgad kannavad endas aususe- ja vabadusetaotlust. Valtoni osas on Tuulik vägagi kiitev. Artikli autor toob välja, et Valton vaatleb asjatundlikult inimese kui niisuguse olukorda. Tuuliku kohaselt on Valtoni karakterid n-ö väikesed inimesed, kelle elusituatsioonile on iseloomulik, et suur ja jõhker maailm varjutab nende pisikesi rõõme. Tegelased protestivad ühiskonna ebaõigluse vastu aga sisemiselt, enda olukorra üle mõtiskledes. Tuuliku kohaselt ei mõista Valton seetõttu ühiskonda otseselt hukka, vaid teeb lugeja nukralt mõtlikuks ning paneb iseenda ja teiste olukorra üle järele mõtlema. (Tuulik 1966 a, 145-150)

1966. aasta aprillis *Sirbis ja Vasaras* ilmunud retsensioonis “Rataste vahel”, milles Tuulik arvustab Arvo Valtoni samanimelist novellikogu, on Tuuliku suhtumine aga juba rangem. Tuuliku kohaselt elab ühiskonna monstrumile allutatud inimene Valtonil justkui inertsist, sest puudub rõõm tööst ja armastusest - inimene on tööst ja elust võõrandunud. Tuulik on seisukohal, et niisugune kujutusviis ei peegelda adekvaatselt Nõukogude ühiskonnas elava inimese maailmatunnetust. Tuuliku arvates ei saagi inimene oma olukorra paranemist eeldada, kui ta ise ebaõigluse likvideerimiseks midagi ette ei võta. Just passiivsust oma situatsiooni parandamisel omistab Tuulik ka Valtoni karakteritele. Niisugune hoiak põlistavat Tuuliku hinnangul aga inimese ja ühiskonna konfliktset suhet. Siiski peab Tuulik Valtoni puhul positiivseks tõsiasja, et autor juhib inimest oma tegelikkust mõtestama. (Tuulik 1966 b)

5.5 Võõrandumisteemalise debati põhiosa

Võib öelda, et võõrandumise diskussiooni otseseks algatajaks oli Eesti kirjandusteadlane ja kirjanik Endel Nirk. Nimelt avaldas Nirk 1968. aasta veebruaris *Sirbis ja Vasaras* artikli pealkirjaga “Inimesed süsteemis ja valtonlik inimene”. Artiklis analüüsib Nirk Valtoni novellikogu “Kaheksa jaapanlannat” ning mõnab, et leiab sealt võõrandumisele ja eksistentsialismile viitavaid elemente. Endel Nirgi kohaselt kirjutab Valton n-ö inimeseprobleemist - sellest, kuidas inimene on dehumaniseeritud ning justkui taandatud mingiks

abstraktseks skeemiks. Seeläbi on inimese tõeline olemus ja loov alge summutatud. Niisugune olukord olevat iseloomulik just võõrandunud ühiskonnale. Nirk juhib tähelepanu tõsiasjale, et ka Nõukogude sotsialistlikes ühiskondades pole võõrandumist veel täielikult ületatud, sest endiselt kestab võitlus võõrandumise põhjustajatega. “Kaheksas jaapanlannas” kujutavat Valton Nirgi hinnangul elava inimese konflikti jäikade ühiskondlike normidega. Siiski ei ole Nirgi hinnangul Valtoni karakterid end ümbritseva ühiskonna võimetud vangid, vaid üritavad saavutada olukorda, kus indiviid saab oma ühiskonnas harmooniliselt elada. Seega näeb Nirk erinevalt Tuulikust Valtoni loomingus ka teatavat positiivset ellusuhtumist. Nirk avaldab Valtonile võõrandumise kujutamise eest koguni kiitust, sest vaid fenomeni teadvustades on võimalik selle ületamise poole liikuda. (Nirk 1968)

Nirgiga oli sarnasel seisukohal ka Eesti tõlkija ja kriitik Lembit Remmelgas. 1968. aastal avaldas ta nimelt ajakirjas *Keel ja Kirjandus* artikli “Satiirist ja dialektikast ehk elusad inimesed ja surnud normid”, kus retsenseeris samuti Valtoni teost “Kaheksa jaapanlannat”. Remmelga kohaselt domineerivad Valtoni loomingus vastuolud. Remmelgas on aga seisukohal, et Valton soovib enda poolt kujutatud vastuolusid ületada. Seeläbi on pessimism või probleemide esiletoomine justkui edasiviiv ja ülesehitav jõud, sest see suunab juurdlema selle üle, kuidas oleks mõistlikum edasi liikuda. (Remmelgas 1968)

1968. aastal avaldab Eduard Päll ajalehes *Sirp ja Vasar* artikli “Eksistentsialismist, absurdismist ja meie kirjanduskriitika mõttepinge tsentrumist”. Artikkel oli saanud tõuke Endel Nirgi Valtonile suunatud kiiduavaldustest. Artiklis annab Päll esmalt sissevaate sellesse, mida ta mõistega “võõrandumine” silmas peab. Päll toob välja, et tema kaasaja filosoofilise kirjanduse kontekstis mõistetakse võõrandumisena niisugust seisundit, kus mõni üksikindiviid või terve ühiskonnaklass on oma ühiskonnaga konfliktis. Konflikti põhjustab majanduslik või poliitiline olukord. Päll juhib tähelepanu tõsiasjale, et võõrandumist saab vaadelda ka psühholoogilise nähtusena, mis toob endaga kaasa moonutatud reaalsustaju. Päll väidab, et ameerika marksismi-uuriija Sidney Finkelsteinile toetudes saab võõrandumist mõista inimisiksuse lagunemisena - mis samuti viitab nähtuse psühholoogilisusele. Sarnast käsitlust pooldab Pälli hinnangul ka Nõukogude filosoof ja psühholoog Igor Kon. (Päll 1968)

Pälli kohaselt saab ka Arvo Valtoni loomingus märgata just psühholoogilise võõrandumise aspekte. Psühholoogilise võõrandumise elemente kannavad endas Valtoni kujutatud karakterid. Päll juhib tähelepanu tõsiasjale, et Valtoni loodud tegelased on n-ö väikesed inimesed - näiteks

tööline, trammijuht, müüja. Karakterid eksisteerivad ja tegutsevad Nõukogude tegelikkuses, kuid nende reaalsus ei ole kuidagi kooskõlas helge, entusiastliku ning elujaatava kontseptsiooniga sotsialistlikust ühiskonnast. Vastupidi, Nõukogude ühiskond mõjub rõhuva monstrumina, mis näitab indiviidi saatuse suhtes üles vaid halastamatust, hoolimatust ja jäikust. Valtoni kujutatud karakterid ei ole Pälli kohaselt kuigivõrd heroilised - nad ei astu enda olukorra parandamiseks erilisi samme ning tervikuna paistab tegelaste elu iseloomustavat mõtte puudumine. Seega on Päll Endel Nirgiga võrreldes Valtoni karakterite elujaatavuse osas täiesti teist meelt. Valtonlik viis inimest kujutada on Pälli kohaselt Nõukogude korrale otsese hinnangu andmine. Põhjusel, et Nõukogude ühiskonnas elavad inividid paistavad olevat oma ühiskonna poolt orjastatud, asub Valton Pälli arvates seisukohale, et üleminek kodanlikult kapitalistlikult ühiskonnakorralt sotsialistlikule pole olnud õige suund. (Päll 1968)

Päll toob artiklis välja ka põhjuse, miks ta võõrandumise kujutamisesse nii kriitiliselt suhtub. Pälli kaasajal seostati Marxist tõukuvalt võõrandumist eelkõige kodanliku kapitalistliku ühiskonnaga. Seda seetõttu, et võõrandunud töötamine sai väidetavalt esile kerkida vaid kapitalistliku tootmissüsteemi kontekstis. Valton paistab võõrandunud inimesed asetavat aga sotsialistlikusse konteksti. Seetõttu kerkiski Nõukogude Eestis esile küsimus, kas võõrandumine saab olla võimalik ka sotsialistlikus ühiskonnas. Päll näeb võõrandumise põhjustajana ainiti kodanlikku korda. Inimesed, kes on Nõukogude Eestis võõrandunud, kuuluvad Pälli hinnangul ühiskonna niisugusesse ossa, kes jäid varasemaga võrreldes kehvemasse olukorda - kui Eesti Vabariigi kodanlik ühiskonnakorraldus asendus Nõukogude Liidu sotsialistliku korraga. Päll on seisukohal, et inimesed, kes riigikorra muutumise tagajärjel kannatasid, kannavad seetõttu Nõukogude ühiskonna vastu vimma ning on sel põhjusel võõrandunud. Seega on Nõukogude Eesti kontekstis avalduv võõrandumine justkui möödunud kodanliku aja rudiment, mitte sotsialistliku korra osa. (Päll 1968)

Pälli artikkel põhjustas võrdlemisi aktiivset kriitilist vastukaja. Näiteks avaldas 1969. aasta jaanuaris ajalehes *Sirp ja Vasar* kirjandusteadlane ja tõlkija Ott Ojamaa artikli "Võõrastav võõrandumine ja selle efektid". Artiklis võtab Ojamaa irooniliselt sihikule selle, kuidas Eduard Päll kasutab mõistet "võõrandumine". Ojamaa heidab ette, et võõrandumine on Pällil mingi abstraktne katusmõiste, mille alla on koondunud palju väga eriilmelisi kontseptsioone. Laialivalgub võõrandumise mõiste mõtestamine kutsuvat esile niisuguse olukorra, kus mõnele

kirjanikule, kes näeb maailma veidi teistmoodi, omistatakse kohe võõrandumise kujutamist. (Ojamaa 1969)

Ojamaa heidab võõrandumise mõiste ebaselgust ette küll konkreetselt Eduard Pällile, kuid juhib tähelepanu ka tõsiasjale, et võõrandumise puhul valitseb sisuline ja vormiline ambivalentsus ka üldisemas plaanis – vahel viidatakse võõrandumisele kui ühiskondlikule nähtusele, vahel viidatakse Bertolt Brechti poolt kasutusele võetud võõritusefektile (*verfremdungseffekt*) kui võõrandumisefektile vmt. (Ojamaa 1969)

1969. aastal sekkub võõrandumisteemalisse debatti ka TRÜ dotsent Rem Blum. 1969. aasta jaanuaris avaldab Blum ajalehes *Sirp ja Vasar* artikli “Mis see võõrandamine siis on?”, mis on suunatud otse Pälli artikli vastu. Blum ei analüüsi artiklis Valtoni loomingut, vaid keskendub Pälli kritiseerimisele. Blum ei nõustu esmalt Pälli esitatud võõrandumise definitsiooniga. Blum heidab Pällile ette, et viimane ei too välja, missugusele võõrandumiskäsitlusele ta oma definitsiooni esitamisel toetub. Täpsemalt, Pälli artiklist ei selgu, missugusele võõrandumiskäsitlusele ta oma argumentatsioonis viitab - eksistentsialistlikule või marksistlikule arusaamale võõrandumisest. Blum juhib samas tähelepanu tõsiasjale, et isegi kui Päll oleks sõnastanud, missugusele võõrandumiskäsitlusele ta oma artiklis viitab, ei oleks Pälli üldistus kummagi võõrandumiskäsitlusega kooskõlas. Seda seetõttu, et Pälli esitatud definitsioon on äärmiselt pinnapeale ja üldine. (Blum 1969 a)

Konkreetselt Pälli kritiseerima asudes toob Blum välja, et iga konflikt ühiskonna ja indiviidi või indiviidide rühma vahel ei ole veel võõrandumine. Samuti ei ole võõrandumine Blumi kohaselt pelk subjektiivne vaen ühiskonna vastu. Blum võtab lähtekohaks Marxi arusaama võõrandumisest ning toob välja, et subjektiivne psühholoogiline võõrandumine on vaid võõrandunud töö üks tagajärjedest. Marxile viidates toob Blum välja, et võõrandumist ei saa mõista mitte subjektiivse psühholoogilise nähtusena, vaid pigem objektiivse majanduslik-sotsiaalse protsessina. (Blum 1969 a)

Blum kritiseerib ka Pälli arutlust selle küsimuse kontekstis, kas sotsialistlikus ühiskonnas saab esineda võõrandumise elemente. Nagu öeldud, võisid Pälli hinnangul olla võõrandunud need inimesed, kes suhtuvad sotsialistlikusse ühiskonnakorraldusse vaenulikult seetõttu, et nende olukord võrreldes kodanliku korraga halvenes. Marxi võõrandumiskäsitlusest lähtudes oleks Blumi kohaselt niisugune võõrandunud oleku seletus mõistusevastane. Seda põhjusel, et Marxi järgi saab inimene esmajoones võõranduda vaid millestki enda loodust. Oleks aga absurdne

eeldada, et sotsialistliku korra vastased oleksid aidanud sotsialistlikku ühiskonda luua. (Blum 1969 a)

Blum on seisukohal, et ka sotsialistlikus ühiskonnas võib võõrandumise aspekte siiski leida. Põhjus seisneb selles, et eraomandi väärtustamist ja tööjaotust kui inimese väärtushinnangutesse ja tootmise korraldusse juurdunud tendentse ei saa järsult olematuks teha. Niisiis on Marxi poolt välja toodud võõrandumise peamised põhjused olemas ka sotsialistlikus ühiskonnas. Töölist ei alandata Blumi hinnangul sotsialistlikus ühiskonnas enam masina tasemele ega kasutata ära, kuid inertsist näeb tööline oma tööd siiski sundusena, mitte oma loomuse väljendusena. Blum juhib aga tähelepanu tõsiasjale, et võõrandumise ületamiseni jõuda või vähemalt selle suunas liikuda on võimalik vaid siis, kui võõrandumise elemente teadvustatakse. Artikli lõpus mainib Blum ka n-ö noori kirjanikke. Ta toob välja, et ei mõista neid võõrandunud karakterite kujutamise pärast hukka, vaid pigem avaldab kiitust, et probleemset ühiskonnas eksisteerivat nähtust lugejatele tutvustatakse. (Blum 1969 a)

Põhjalikum sissevaade sellesse, kuidas näeb välja Rem Blumi tõlgendus Marxi võõrandumiskäsitlusest, sisaldub 1969. aasta märtsis ajakirjas *Looming* avaldatud artiklis „Võõrandumisprobleem marksismis“. Artiklis keskendub Blum esmajoones „Majandusteaduslike ja filosoofiliste käsikirjade 1844. aastast“ tõlgendamisele, kuid toetub ka Marxi hilisematele teostele – näiteks „Kapitalile“. Blum peab Marxi võõrandumiskäsitluse puhul keskseteks kolme aspekti: esmalt loob inimene produkte ning kanaliseerib seeläbi neisse oma olemusliku jõu või loomuse; seejärel eraldatakse produktid loojast; viimaks omandavad looja produktid tema üle vaenuliku võimu. Niisugune jada rajabki alust töö võõrandumisele, millele Blum omistab Marxist lähtuses samuti neli aspekti: võõrandumise tööprotsessist; võõrandumise toodetud esemest; võõrandumise inimloomusest ja võõrandumise teistest inimestest. Esmajoones leiab võõrandumine seega aset tootmissuhete tasandil, kuid Blum toob välja, et selle mõju ulatub ka näiteks poliitilisse ja ideoloogilisse sfääri. Poliitilises sfääris avaldub võõrandumine bürokraatia näol, mida iseloomustab pime allumine hierarhilise võimustruktuurile. See toob omakorda kaasa inimliku komponendi kadumise, mille tagajärjel indiviid tajub massiivse süsteemi ees oma võimetust ning muutub viimaks mõttelaisaks ja initsiatiivituks. Ideoloogilises sfääris avaldub võõrandumine teatavas vääristunud maailmanägemises – ühiskonda tajutakse sedavõrd rõhuvana, et soovitakse põgeneda illusioonide valda. Blum toob välja, et sellega kaasneb näiteks standardiseerunud massikunsti

teke, juhikultus või niisuguste abstraktsioonide kummardamine, millel puudub sisuline kaal. Ideoloogiline võõrandumine tekib järgmise etapina aga psühholoogilist võõrandumist – tekib vaen ja protest väärastunud ühiskondliku toimimise suhtes. Psühholoogiline võõrandumine viib lõpuks ka võõrandumise teadvustamiseni, mis omakorda võimaldab selle ületamise poole liikuda. Seega on Blumi hinnangul Marxist lähtuv võõrandumine esmajoones siiski objektiivne tootmissuhetel põhinev nähtus, mis kutsub viimaks esile ka psühholoogilise võõrandumise, kuid psühholoogiline aspekt pole Marxi võõrandumiskäsitluses Blumi järgi primaarne, nagu Päll ekslikult arvab. (Blum 1969 b, 441-458)

1969. aasta veebruaris avaldab Eduard Päll *Sirbis ja Vasaras* ka enda kirjutise vastu suunatud kriitikale vastuse - artikli “Kas see pole mitte põhiküsimusest möödakäimine”. Esmajoones on see adresseeritud Rem Blumile. Päll heidab Blumile ette, et viimane on tema vastu suunatud kriitika üles ehitanud terminoloogilistele ebatäpsustele toetudes. Seetõttu pole Blum Pälli hinnangul tema artikli sügavamasse sisusse tunginud. Päll vastab ka mõningatele Blumi esitatud vastuväidetele. Näiteks oli Rem Blum heitnud Pällile ette, et viimane ei lähtu oma analüüsis ühestki konkreetset määratletavast võõrandumiskäsitlusest. Päll toob välja, et Sirbi ja Vasara toimetuse oleval käskinud tal artiklit tunduvalt lühendada, mistõttu oleval ka võõrandumise mõiste käsitlus jäänud lühikeseks. Päll toonitab, et peab oma võõrandumiskäsitlust siiski marksistlikuks. Nimelt oleval ta Igor Konile toetudes toonud välja samad võõrandumise aspektid, millele ka Rem Blum viitab. Päll tunnistab, et tõlgendas võõrandumist Finkelsteinist lähtudes peaaesjalikult psühholoogilise nähtusena, kuid juhib tähelepanu ka tõsiasjale, et Finkelstein on marksistlik autor. (Päll 1969)

Rem Blumi etteheite osas, mille kohaselt ei saa olla ühiskonnast võõrandunud need isikud, kes sotsialistlikku süsteemi luua ei aidanud, toob Päll välja, et ka need isikud töötavad äraelamiseks sotsialistlikus ühiskonnas, mistõttu võivad ka nemad olla võõrandunud seisundis (Päll 1969).

Võõrandumisteemalise debati lõpetas Sirbi ja Vasara toimetuse poolt Eduard Pälli viimasele artiklile lisatud kommentaar. Kommentaar korrigeerib neid vastulauseid, mida Eduard Päll end kaitsvas artiklis esitab. Toimetuse kommentaaris juhitakse näiteks lugeja tähelepanu tõsiasjale, et Rem Blum ei heida Pällile ette mitte võõrandumise mõiste lühikest, vaid segast ja väärat avamist. Seega poleks ka ilma kärbeteta avaldatud artikkel positiivsema vastukaja osaliseks saanud. Teiseks toonitab toimetuse, et kui Päll lähtub marksistlikust võõrandumiskäsitlusest ei peaks ta piirduma pelgalt Finkelsteinile ja Konile viitamisega - vajalik oleks toetuda algallikale.

Lisaks on problemaatiline tõsiasi, et Päll on nii Finkelsteini kui ka Koni tõlgendanud pinnapealsete ja piiratud teadmiste põhjal. Nimelt ei olnud Finkelstein seisukohal, et võõrandumist saab pidada läbinisti psühholoogiliseks fenomeniks - vastupidi, Finkelstein omistas võõrandumisele fundamentaalsel tasandil objektiivsust ja sotsiaalset olemust. (Toimetuse kommentaar 1969) Marxi võõrandumist käsitledes toob Finkelstein küll välja, et võõrandumises on psühholoogilisi elemente, kuid toonitab siiski sarnaselt Marxile, et võõrandumise fundamentaalseteks põhjusteks on eraomandus ning võõrandumine tootmissuhetes. (Finkelstein 1965, 136-164)

Niisamuti saab Igor Koni raamatu "Isiksuse sotsioloogia" võõrandumisteemalise peatüki põhjal väita, et autor küll teadvustab võõrandumise olemusse kuuluvat psühholoogilist aspekti, kuid rõhutab siiski, et võõrandumine on oma süvatasandil eelkõige sotsiaal-majanduslik nähtus. (Kon 1971, 166-173)

Üks tõsiasi, millele tuleks ehk tähelepanu juhtida on see, et Igor Kon käsitleb "Isiksuse sotsioloogias" ameerika sotsiaalpsühholoogi Melvin Seemani võõrandumiskäsitlust. Seeman peab võõrandumise puhul tõepoolest määravaks psühholoogilist komponenti. Ta seostab võõrandumist oma fundamentaalsel tasandil just vaimsete seisunditega. Täpsemalt toob Seeman välja, et võõrandumine seisneb viies psühholoogilises olekus: jõuetuses (indiviid tunneb, et ei jõua oma pürgimusteni); mõttetuses (indiviid ei mõista nende sündmuste olulisust, millest ta peab osa võtma); normi-segaduses (inimese eesmärgid lähevad vastuollu ühiskonna poolt heaks kiidetud normidega); isolatsioonis (indiviidi väärtused lahknevad ühiskonna omadest); enesevõõrandamises (inimene tunneb end iseenda suhtes võõrana, vahendina). (Kon 1971, 166-173) Tõsiasi, et Kon toob oma raamatus samuti välja need viis võõrandumise psühholoogilist avaldumisvormi, võib olla põhjuseks, miks Päll seob marksistliku võõrandumiskäsitlusega ka psühholoogilist võõrandumist.

Koni enda seisukoht on siiski niisugune, et kui võõrandumist vaadelda ainult psühholoogilise rakursi alt, jääb tähelepanuta sotsiaalne tegelikkus - võõrandumine kaotab oma objektiivsuse, sest psühholoogilise nähtusena sõltub see ainult võõrandunud inimese individuaalsetest iseärasustest. Niisiis on Koni kohaselt võõrandumise psühholoogiline käsitlus liiga ühekülgne ja ebapiisav. (Kon 1971, 166-173)

6. Analüüs

Esmalt uuritakse kuuendas peatükis, missugused elemendid Arvo Valtoni novellikogudes “Kaheksa jaapanlannat” ja “Rataste vahel” võisid anda põhjuse seostada Valtoni loomingut võõrandumisega. Vaatluse alla võetakse neli novelli - mõlemast novellikogust kaks. Valitud on novellikogud ja novellid, mida analüüsivad oma artiklites ka võõrandumisteemalises debatis osalenud autorid (esmajoones Eduard Päll). Järgmiseks liigutakse debati analüüsi puhul küsimuse juurde, missugused tingimused võisid põhjustada võõrandumise kujutamist Arvo Valtoni loomingus. Kolmandaks võetakse vaatluse alla Eduard Pälli ja Rem Blumi positsioonid võõrandumisteemalises debatis ja analüüsitakse, miks võisid nende arusaamad just niisuguseks kujuneda, nagu need debatis välja joonistusid - uuritakse, mis tegurid võisid nende seisukohtade erinevaks kujunemisesse panustada.

6.1 Võõrandumine Valtoni novellides

Arvo Valtoni novellikogus „Rataste vahel“ (1966) sisalduvas novellis „Lapsik Ruudi ja pronkskuju“ tundub olevat võimalik võõrandunud olekut täheldada näiteks novelli peategelase Ruudi puhul. Ühest küljest paistab võõrandumine esile kerkivat selles vormis, mida Rem Blum nimetas ideoloogiliseks võõrandumiseks. (Blum 1969 b, 441-458). Nimelt võtab Ruudi koos kolleegidega osa kohustuslikest poliitkoosolekutest. Töökaaslased paistavad koosolekutel esitatavaid tõdesid alati mõistvat ja heaks kiitvat. Ruudi püüab kuulnud teooriate üle arutleda ning nendele oma isiklikust elust kinnitust leida, kuid tema ettevõtmised lähevad alatasa luhta, sest tema arutlused paistavad kaaslastele liigsetena. (Valton 1966, 5-12) Ideoloogiline võõrandumine paistab peegelduvat eelkõige selles, et kirjeldatud poliitkoosolekutel leiab aset abstraktsete tõdede postuleerimine, mille sisulist analüüsi vajalikuks ei peeta – isegi taunitakse. Lisaks saab täheldada Melvin Seemani poolt psühholoogilisele võõrandumisele omistatud aspekti - nimelt mõttetuse tajut. Seeman mõistis võõrandumisega kaasneva mõttetuse all seda, et inimene ei saa aru, miks on see, mida ühiskond heaks kiidab, oluline. (Kon 1971, 166-173) Samasugune segadus avalikult heakskiidetud tõdede osas valdab ka Ruudit. (Valton 1966, 5-12)

Eduard Päll juhib tähelepanu tõsiasjale, et „Lapsik Ruudi ja pronkskuju“ on kirjutatud omamoodi infantiilsest perspektiivist - ühiskonda on vaadeldud läbi lapseliku pilgu, mis toob

omakorda kaasa selle, et Ruudi ümbrus omandab naiivse ja absurdse varjundi. Päll mõistab niisugust lähenemist varjatud kriitikana sotsialistliku ühiskonna aadressil. (Päll 1968) Infantiilse perspektiivi kasutamisega saab novelli puhul nõustuda. Siiski ei mõju Ruudi uudishimulik ja naiivne pilk ainiti kriitilisena. Pigem toob see kaasa ka omamoodi helguse ja lootusrikkuse tasandi, mille kaudu paistab tulevat esile see, et siirus ja spontaansus pole ühiskonnast kadunud. Kuna Marx seostas just niisuguste omaduste hääbumist võõrandumisega, mõjub Ruudi kohati isegi omamoodi vastunäitena võõrandumise ilmnemisele ühiskonnas.

Novellikogu "Rataste vahel" niminovelli puhul paistab olevat võimalik täheldada võõrandumisele viitavaid tunnuseid novelli peategelases Maalis. Nimelt näib Maali olevat võõrandunud oma tööst - naise tööalane tegevus on talle rõhuv, vastumeelne ja pealesunnitud. Lisaks hindab ta palju kõrgemalt tööga mitte-haakuvaid tegevusi ja nähtusi. Maali peab oma suurimaks rõõmuks suitsuvorsti ja suitsetamist - tema töölkäimine teenib otseselt seda eesmärki, et neid rõõme oleks võimalik endale lubada (Valton 1966, 84-103). Viimati mainitud tõsiasi paistab viitavat sellele, mida Marx mõistis iseenda loomusest võõrandumisena. Nagu öeldud, samastas Marx inimese loomust just vaba tootmisega. Maali puhul ei saa aga väita, et ta töötaks oma loomusest lähtuvalt. Vastupidi, Maali jaoks on töö ja selle eest saadav tasu kõige otsesemal viisil vahend millegi tema jaoks olulisema saamiseks.

Endel Nirgi kohaselt võib Valtoni novellides märgata elava inimese konflikti jäikade normidega, millega kaasneb inimese olemuse ja loovuse ahistamine (Nirk 1968). Ka Eduard Päll toonitab, et individid on Valtoni novellides ühiskonna monstrumile justkui allutatud (Päll 1968). Novellis "Rataste vahel" paistab konflikt indiviidi ja riikliku süsteemi vahel avalduvat, kui vaadelda tehase korraldust. Nimelt on tehasedirektor palgafondi piiridesse jäämiseks kohustatud langetama otsuse, et kõrgema kategooria töölised viiakse üle madalamale astmele, et oleks võimalik nende palka vähendada (Valton 1966, 84-103). Novellist tuleb suurepäraselt esile, et individuaalsel tasandil ei meeldi niisugune korraldus ei tehase direktorile, osakondade juhatajatele ega töölistele, kuid riigi poolt seatud normid kujutavad endast nii vankumatuid ja jäiku reegleid, et neid painutada ei paista olevat võimalik. Siinkohal saab tähelepanu juhtida niisugusele võõrandumise ilmingule nagu bürokraatia, mida Rem Blum seostas võõrandumisega poliitilisel tasandil (Blum 1969 b, 441-458).

Siiski saab novelli kontekstis taaskord tähelepanu juhtida sellele, et Valton ei piirdu ühemõtteliselt võõrandunud ühiskonna kujutamisega. Kui pöörduda taas peategelase Maali juurde, siis tema tööalane tegevus ja majanduslik kindlustatus on tõepoolest tehase toimimisele

allutatud, kuid Maali mõttemaailmas võib täheldada vabadust ja humoorikat mängulisust – naine lõbustab end naljakate kujutlustega ja tunneb mõttemängudest rõõmu.

Novellikogus „Kaheksa jaapanlannat“ (1968) sisalduvas novellis “Rohelise seljakotiga mees” võib ehk täheldada niisugust võõrandumise tunnist, nagu normi-segadus. Seejuures peegeldab Valton seda võõrandumise aspekti iseäranis leidlikul viisil. Nimelt tuleb ühel päeval rohelise seljakotiga mees raudteejaama ooteruumi, ronib jalgupidi pingile ja hakkab valju häälega ilukirjanduslikke teoseid ette lugema. Ta ei adresseeri oma tegevust otseselt kellelegi, loeb poliitiliselt neutraalset materjali, ei ole vägivaldne ega muul moel ebameeldiv. Tekib olukord, kus mehe tegevus ei häiri otseselt kedagi, aga põhjusel, et niisugune käitumine on väga ebatavaline, muudab see erinevad vastutavad isikud - koristajad, jaamakorraldaja, korraldaja, juristi, linnavõimud jne - ärevaks ja valvsaks. (Valton 1968, 69-81) Ühest küljest paistab, et rohelise seljakotiga mehe käitumine ei ole vastuolus nende normidega, mis ühiskonnas kehtivad, sest mees ei riku neid mingilgi moel. Teisest küljest oli aga selge, et mees toimetab kindlaksmääratud raamide piires väga omanäoliselt ning kehtestas sealäbi justkui siiski ka mingid paralleelsed vaid talle kehtivad normid. Siinkohal tulebki huvitaval moel esile normi-segadus, mis väljendub Seemani kohaselt selles, et inimese isiklik eesmärk läheb vastuollu kehtivate normidega. Kõnealuse novelli puhul jätab rohelise seljakotiga mees samuti normide eiraja mulje, hoolimata tõsiasjast, et tegelikku normidega vastuollu minekut tema tegevusele justkui omistada ei saa.

Novellikogu „Kaheksa jaapanlannat“ niminovelli puhul paistab esile tulevat üks niisugune võõrandumisele viitav aspekt, mida Rem Blum nägi riikliku süsteemi rigiidsuse tagajärjena – nimelt mõttelaiskus. Blum tõi välja, et kui inimene tajub, et seisab silmitsi bürookraatliku riigiaparaadiga, muutub ta mõttelaisaks, sest saab alatasa kinnitust arusaamale, et tema isiklik seisukoht ei oma tähtsust. Novellis on Georgi ülesanne teha jaapani tantsuansambli neidudele kombinaadis ekskursiooni. Mees näeb, kuidas haprad jaapanlannad mürarohkes ja kemikaaliaurudest täidetud kombinaadis kiiresti väsivad. Mees sooviks neid värske õhu kätte viia, kuid kinnitab endale, et tal pole valikut - tehnoloogia tutvustamist peab tingimata jätkama. Niisugune käsk pärines kombinaadi direktorilt, kes oli selle omakorda saanud linnavõimudelt. Georgi ei analüüsi käsu adekvaatsust, vaid võtab automaatselt omaks arusaama, et käsu täitmine on põhjendatud. (Valton 1968, 51-58)

Lisaks saab kõnealuse novelli kontekstis viidata võõrandumisega kaasnevale jõuetusele, mis Seemani hinnangul väljendub selles, et indiviid tajub oma suutmatust saavutada seatud

eesmärke. Georgil on soov olla jaapanlannade vastu hell ja hoolitsev, kuid mehe ülesanne – viia läbi põhjalik ringkäik - takistab tal oma isiklikku eesmärki ellu viia. Samas ei saa jällegi niisugust olukorda seostada ainiti võõrandumisega. Teiste inimetsega koos eksisteerides on paratamatu, et igaüks võtab enda kanda erinevaid ülesandeid, mis paraku alati isiklike eesmärkidega kooskõlas ei pruugi olla. Ülesande täitmine ja isikliku huvi hetkeline kõrvalejätmine võib anda tunnistust hoopis näiteks vastutustundlikkusest, mitte võimetusest oma eesmärki teostada.

Novellide analüüs paistab andvat tunnistust sellest, et Arvo Valtoni novelle on võimalik seostada võõrandunud oleku kujutamiseega. Analüüsi käigus tuli esile, et võõrandumisele viitavaid seisundeid on autor kirjeldanud väga erinevates vormides – võõrandumist paistab esinevat nii tootmissuhete vallas, poliitilises sfääris, inimloomuse ja ideoloogia tasandil kui ka samuti psühholoogilises plaanis. Samas ei saa kindlasti väita, et Valton kujundaks eranditult võõrandunud ühiskonda ja karaktereid ning võtaks endale eesmärgiks seeläbi oma kaasaja ühiskonda teravalt kritiseerida. Pigem saab öelda, et Valton esitab mitmekesiseid pilte inimeseks olemisest, millega kaasneb nii keerulisi kui ka helgeid momente.

6.2 Võõrandumise kujutamise võimalikud põhjused

Võib spekuloida, et võõrandumisele viitavate elementide olemasolu Valtoni novellides on mõjutatud mitme teguri poolt. Kõnealused novellid ilmusid 1960. aastate teisel poolel. Nagu peatükis 3.3 sai välja toodud, langesid samale perioodile ka liberaliseerumisele orienteeritud muutused Tšehhoslovakkias. 1968. aastal suruti vabadust pooldavad algatused Praha kevade raames küll Nõukogude võimude poolt maha, kuid Tšehhoslovakkia eeskujul said ka teised Nõukogude Liidu võimule allutatud riigid liberaalsuse taotlemise vallas innustust. (Ruutsoo 2023) Arvo Valton paistis olevat just üks nende seast, kes Nõukogude võimu tegevust hukka mõistsid ning oma vastavat meelsust aktsepteeritavates piirides ka väljendada julgesid. Niisugust väidet toetab ühest küljest tõsiasi, et Valton kuulus valitseva süsteemi ümberkujundamist taotleva komsomoliopositsiooni esindus-ajakirja *Noorus* kolleegiumisse. (Kuuli 2002, 144-145) Teisest küljest annab Valtoni meelsusest aimu ka tema tegevus Eesti taasiseseisvumise perioodil - nimelt võttis Valton aktiivselt osa Eesti iseseisvumist pooldavatest üritustest ning organiseeris omariiklust ja liberaalsemat lähenemist toetavaid ettevõtmisi (Eesti kirjanike leksikon 2000, 646-648). Seega võib öelda, et Valtoni suhtumises võib märgata

tugevaid Nõukogude-kriitilisi jooni. Niisugust suhtumist võimendas kahtlemata ka tõsiasi, et Valton oli lapsena koos perega oma kodumaalt Siberisse küüditatud (Eesti kirjanike leksikon 2000, 646-648). Sellest lähtuvalt on tõepoolest tõenäoline, et ka Valtoni looming sisaldab teatavaid Nõukogude ühiskonna suhtes kriitilisi momente ning ühiskonna rõhuva ja ebaõiglasena kujutamine pole juhuslik.

Siiski ei paista ühiskonna ja indiviidi vastuolu kujutamine olevat motiveeritud pelgast poliitilisest vastupanust. Nagu peatükis 3.1 sai välja toodud, oli kunst ning sealhulgas kirjandus Stalini valitsusajal allutatud jäikadele normidele, mille piiresse jäi üksnes sotsialistliku realismi viljelemine. Kirjandus pidi eranditult teenima ideoloogilist rolli - esitama Nõukogude võimu poolt heakskiidetud ajalookäsitlust, avaldama kiitust Nõukogude sotsialistliku ühiskonna väidetavale võidukäigule ning olema suunatud töörahva innustamisele. Mõningase muutuse tõi kaasa Stalini surm. Kunsti valdkonnas pooldati küll ka pärast 1953. aastat sotsialistliku realismi viljelemist, kuid ideoloogiavaba kirjandus ei olnud enam täielikult keelatud. Ideoloogiavabade alade tulek kirjandusse tõi kaasa uute teemade ja vormiliste lähenemiste katsetamise ning kaugenemise sotsialistlikust realismist. Tõsiasi, et 1960. aastate teisel poolel tõlgiti eesti keelde mitmeid modernistlike ja eksistentsialistlike autorite (Joyce, Camus, Sartre) tekste, muudab tõenäoliseks, et nende mõjul hakkas ka kohalike autorite loomingusse ilmuma näiteks sümbolismi, absurdi, abstraktsust, määramatuse ja individuaalsete kogemuste kirjeldusi jmt. (Annus jt 2001, 486-488)

Ka Valtoni loomingus võib niisuguseid aspekte tõepoolest märgata. Individuaalsete sisekaemuslike kogemuste väljendamine avaldub pea kõigis käsitletud novellides. Näiteks iseloomustab nii Ruudit kui ka Maalit (vastavalt novellidest "Lapsik Ruudi ja pronkskuju" ja "Rataste vahel") oma psühholoogiliste läbielamiste analüüs ja iseenda kui indiviidi positsioneerimine kollektiivi suhtes. Novellikogus „Rataste vahel“ sisalduvas novellis "Ootamine" tuleb aga näiteks esile reaalsuse omamoodi unenäoline ja maagiline kujutamine. Nimelt keskendub novell üksikule eidekesele, kes oma talus vaikselt akna all istub ja midagi ootab. Naine ei mäletagi enam millal ootamist alustas. Ta on justkui terve elu midagi oodanud, aga miski pole justkui kunagi päriselt teostunud. Kui soovitu kätte jõuab, on naine oodanud juba midagi uut. Seetõttu pole ta kunagi päriselt elanud, vaid viibinud pidevalt mingis paralleelses ootamis-reaalsuses. (Valton 1966, 127-134) Kirjeldatud novellile on omane täiesti isesugune reaalsustaju. Valton on eidekese maailma integreerinud kujuteldavaid olendeid ning muutnud naise elu millekski unenäo sarnaseks. Tuleb mõelda, et sotsialistlikust realismist, mis

kujutab näiteks tööliste kollektiivset entusiastlikku elurõõmu, on niisugune lähenemine väga erinev.

Seega võib Arvo Valtoni loomingu kontekstis öelda, et autor avardab või suisa lõhub sotsialistliku realismi piire. Ühest küljest võib niisugust tegevust seostada sooviga kritiseerida Nõukogude režiimi ja selle põhimõtetele vastavat ühiskonnakorraldust. Teisest küljest võib Valtoni lähenemist siduda aga inspireeritusega modernistlikumast loomelaadist, mille viljelemisele 1960. aastate teise poole mõneti vabam õhkkond võimaluse andis.

6.3 Pälli ja Blumi perspektiivid

Nii Eduard Pälli kui ka Rem Blumi puhul võib öelda, et mõlemad nõustusid võõrandumisele viitavate elementide olemasoluga Arvo Valtoni teostes. Blum küll kritiseerib Pälli selle eest, et viimase arusaam võõrandumisest on ebaselge. Lisaks heidab Blum Pällile ette, et võõrandumise esmajoones psühholoogilise nähtusena käsitlemine ei ole kooskõlas Marxi arusaamaga võõrandumisest. Sellest hoolimata avaldab Blum Valtonile kiitust, et viimane tutvustab novellide kaudu lugejale võõrandumise ilminguid ja aitab seeläbi kaasa nende ületamisele ühiskonnas. Seega paistab, et ka Blum siiski nõustub seisukohaga, et Valtoni novellides on võõrandumise kujutamist märgata.

Nagu alapeatükis 6.1 sai välja toodud, paistab võõrandumine Valtoni novellides peegelduvat väga erinevates vormides. Lisaks töösuhete vallas avalduvale võõrandumisele paistab sageli olevat võimalik tegelastele omistada ka psühholoogilise võõrandumise tunnuseid. Võõrandumise ambivalentne kujutamine võib olla üheks teguriks, mille mõjul Pälli ja Blumi arusaamad erinevateks kujunesid. See, et Päll pani novellides tähele eelkõige psühholoogilist laadi võõrandumist, paistab olevat mõistetav, sest sellele viitavaid elemente võis Valtoni loomingust tõepoolest leida.

Blumi ei paistnudki aga esmaones häirivat mitte see, et Päll Valtoni loomingust psühholoogilise võõrandumise aspekte leidis, vaid pigem see, kuidas Päll võõrandumise kui niisuguse käsitlemisesse suhtus - nimelt väga taunivalt. Pälli puhul võib niisuguse seisukoha kujunemisel rolli mängida tema ideoloogiline arusaam. Nagu peatükis 3.3 sai viidatud, muutus Stalini valitsusajale järgneval perioodil kirjanduse valdkonnas rohkem määravaks Kirjanike Liidu roll - kui varasemalt oli kirjanduse olukorda ja arengusuundi määratud Partei juhtkirjadega ja otsustega, siis alates 1953. aastast liikus otsustusõigus osaliselt ka Kirjanike

Liidule. Niisugune muutus mõjus esialgu lootustandvalt, kuid peagi oli Kirjanike Liidu liikmete hulgas märgata konservatiivsema (Stalini-meelsema) ja liberaalsema leeri teket. Konservatiivsema rühma suhtumises oli näha soovi vanade reeglite järgimist jätkata ning seista uuendusmeelsemale lähenemisele vastu. Üks konservatiivsema leeri esindajaid oli ka Eduard Päll. (Olesk 2014, 1154-1174; Hennoste 2018, 225-251) Võib öelda, et ka võõrandumisdebatil kontekstis esindas Päll rangemat ja konservatiivsemat hoiakut - tema seisukohalt oli näiteks laiduväärne, et Valton ei kujutanud oma kaasajal elavat inimest elujaatava ja optimistlikuna, nagu oleks olnud kohane sotsialistlikust realismist lähtudes. (Päll 1968)

Rem Blumi puhul domineerivad aga oluliselt teistsugused aspektid. Esiteks saab välja tuua, et Blum oli küll veendunud marksist, kuid ei soovinud pimesi omaks võtta ametlikku marksismi-leninismi. Ühest küljest annab sellest tunnistust tõsiasi, et Blum oli üks nendest, kes avaldas TÜ filosoofia kateedris soovi pöörduda õppetöö käigus eelkõige Marxi kui algallika poole. Blum esitas oma soovi pärsat Stalini surma tekkida saanud filosoofilise liberaliseerumise õhkkonnas. Tema eesmärk oli aidata kaasa sellele, et Marxi kui Nõukogude ideoloogia filosoofilist suurkuju saaks tõlgendada iseseisvamalt, mitte ainult ametlikust Nõukogude marksistlikust teooriast lähtudes. (Tool 2016, 208)

Paistab, et Blumi häiribki Pälli lähenemise juures enim see, et Päll näeb võõrandumist kontseptsioonina, mida ei peaks Nõukogude filosoofias ja kirjanduses üldse käsitlema. Blum paistab pidavat niisugust filosoofilise diskursuse piiramise katset põhjendamatuks ja kitsarinnaliseks, sest esiteks on võõrandumise mõiste Marxi filosoofilises õpetuses oluline komponent ning teiseks on just võõrandumise teadvustamine see, mis aitab selle avaldumist ühiskonnas ületada ja viia edasi Marxi poolt välja toodud kommunistlikku revolutsiooni.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö keskendus 1960. aastate teises pooles Nõukogude Eesti ühiskonnas esile kerkinud võõrandumisteemalisele debatile, mille põhjustas väidetavate võõrandumise elementide olemasolu Arvo Valtoni novellides. Töö eesmärgiks oli vastata kolmele küsimusele: kas Arvo Valtoni novellides saab täheldada võõrandumisele viitavaid tunnuseid; missugused tingimused võisid panustada võõrandumise ilmnemisse Valtoni novellides ning missugused võisid olla need tegurid, mis aitasid kaasa Eduard Pälli ja Rem Blumi erinevate seisukohtade kujunemisele.

Esmalt selgitati Nõukogude ajal loodud kirjanduse analüüsimise võimalusi. Seejärel avati debati kontekstis kesket võõrandumise mõistet. Järgmiseks liiguti Nõukogude Eesti poliitilis-kultuurilise olukorra ülevaate juurde. Seejuures oli vaatluse all vahemik aastast 1940 kuni aastani 1970. Peamiselt fookusseeruti kirjanduse ja filosoofia valdkondadele, sest nimetatud aladel asetleidvad protsessid mõjutasid võõrandumise debati esile kerkimist enim. Seejärel avati Karl Marxi võõrandumise käsitlust, et saada põhjalikum sissevaade sellesse, missugusest filosoofilisest aluspõhjast Eduard Päll ja Rem Blum oma seisukohavõttudel väidetavalt lähtusid. Järgmiseks liiguti võõrandumisdebati detailsema kaardistuse juurde: seejuures anti ülevaade debati peamiste osapoolte taustast ning esitati debati kronoloogiline struktuur koos selles osalenud autorite argumentidega. Seejärel analüüsiti ajaloolis-kultuuriliste ja filosoofiliste tingimuste taustal debati kohta püstitatud uurimisküsimusi.

Küsimuse osas, kas Arvo Valtoni novellides on võimalik märgata võõrandumisele viitavaid tunnuseid, saab ühest küljest välja tuua, et niisuguseid tunnuseid võib märgata. Teisest küljest tuleks aga toonitada, et novellide tegelaste maailmatju ei saa ainiti võõrandumisega seostada - tegelastel võib märgata ka omadusi, mis võõrandumisele ei viita.

Kui eeldada, et võõrandumisele viitavaid elemente sooviti teadlikult kujutada, siis võib niisugust lähenemist ühest küljest seostada Arvo Valtoni tõenäoliselt kriitilise suhtumisega Nõukogude režiimi - erinevate võõrandumise avaldumisvormide kujutamine andis võimaluse näidata Nõukogude ühiskonnas elavat inimest niisuguses seisundis, kus teda valdab teatav jõuetuse ja mõttetuse taju ning võimetus oma töö- ja eraelu üle kontrolli omada. Teisest küljest võis võõrandumisele viitavate elementide kujutamine olla esile kutsutud ka modernistlike autorite mõju poolt.

Küsimuse osas, mis võisid olla Eduard Pälli ja Rem Blumi erinevate perspektiivide põhjusteks, saab ühest küljest välja tuua tõsiasi, et Valtoni novellides sisaldub väga eriilmelisi võõrandumise tunnuseid. Seetõttu paistab olenevat lugejast, missugust aspekti ta kõige esiletükkivamana näeb – psühholoogilist, tootmissuhetel põhinevat vmt.

Teisest küljest saab aga juhtida tähelepanu ka Rem Blumi ja Eduard Pälli erinevale suhtumisele ametlikku marksismi-leninismi. Eduard Pälli tegevust paistis iseloomustavat soov valitsevat ideoloogiat järgida ilma seda kriitiliselt analüüsimata. Seetõttu paistis ta nägevat Valtoni teostes eelkõige Nõukogude võimu suhtes halvustavat tooni. Blumi iseloomustas aga ideoloogia pimedada järgimise suhtes kriitilisem hoiak. Ta hindas eelkõige Karl Marxi teostel kui algallikatel põhinevat marksistlikku õpetust, mitte selle ametlikku nõukogudelikku modifikatsiooni. Seetõttu paistab Blum ka Pällile enim ette heitvat seda, et viimane soovib automaatselt takistada võõrandumise teema käsitlemist, sest selle käigus paistab esitatavat sotsialistliku ühiskonna suhtes kriitilisi hoiakuid. Näib, et Blum mõistab niisugust lähenemist kitsarinnalise ja põhjendamatu, sest Marxi kui algallika juurde minnes selgub, et võõrandumise küsimus Marxi filosoofias väga olulisel kohal. Blum paistab viitavat, et seda mõistaks ka Päll, kui ta pöörduks Marxi kui originaalallika poole.

Kasutatud allikad

Annus, E., Epner, L., Järv, A., Olesk, S., Süvalep, E., Velsker, M. (2001). *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.

Arvo Valton. (i.a.). Tallinna Ülikool. Vaadatud 18.03.2024 <https://www.tlu.ee/arvo-valton>.

Blum, R. (1969 a). Mis see võõrandamine siis on? *Sirp ja Vasar*, 31. jaanuar.

Blum, R. (1969 b). Võõrandumisprobleem marksismis. *Looming*, 3, 441-458.

Drysdale, E., S., H. (1969). *The Theory of Alienation in the 1844 Manuscripts of Karl Marx*. Doktoritöö. Louisiana State University, Sociology.

Eduard Päll. (i.a.). Eesti Entsüklopeedia. Vaadatud 16.02.2024 http://entsyklopeedia.ee/artikkel/p%C3%A4ll_eduard.

Eesti kirjanike leksikon. (2000). Tallinn: Eesti Raamat.

Elango, Õ. (1989). EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum (märts 1950) ja loovintelligents. *Sirp ja Vasar*, 14. aprill.

Finkelstein, S. (1965). *Existentialism and Alienation in American Literature*. New York: International Publishers.

Filosoofia leksikon. (1965). Tallinn: Eesti Raamat.

Hennoste, T. (2018). Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis Teise maailmasõja järgsel perioodil. *Ajalooline Ajakiri*, 2-3, 225-251.

Kundla, M. (2010). *Austria kirjanduse retseptsioon Eestis 1946-1991*. Magistritöö. Tartu Ülikool, kirjanduse ja teatriteaduse osakond.

Kuuli, O. (2002). *Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969*. Tallinn: Olaf Kuuli.

- Loone, E. (1993). Eesti filosoofia ida ja lääne piiril. *Studia Philosophica*, 1.
- Loone, E. (2002). Eesti filosoofia eesti kultuuris pärast II maailmasõda. I. Rumessen (toim), *Eesti filosoofia: mis see on?* (lk 15-42; 141-145). Tallinn: SE & SJ.
- Marx, K. (1982). *Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad 1844. aastast*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Musto, M. (2021). *Karl Marx's Writings on Alienation*. London: Palgrave Macmillan.
- Modernism*. (i.a). Encyclopedia Britannica. Vaadatud 10.01.2024
<https://www.britannica.com/art/Modernism-art>.
- Nirk, E. (1968). Inimesed süsteemis ja valtonlik inimene. *Sirp ja Vasar*, 2. veebruar.
- Olesk, S. (2014). Kuuekümnendad aastad ENSV Kirjanike Liidus: muutuste aeg. *Looming*, 8, 1154-1174.
- Ojamaa, O. (1969). Võõrastav võõrandumise ja selle efektid. *Sirp ja Vasar*, 3. jaanuar.
- Päll, E. (1968). Eksistentsialismist, absurdismist ja meie kirjanduskriitika mõttepinge tsentrumist. *Sirp ja Vasar*, 5. detsember.
- Päll, E. (1969). Kas see pole mitte põhiküsimusest möödakäimine? *Sirp ja Vasar*, 21. veebruar.
- Rem Naumovitš Blum*. (i.a). Eesti Juudi Muuseum. Vaadatud 16.02.2024
https://muuseum.jewish.ee/Culture/Blum_est.html.
- Rommelgas, L. (1968). Satiirist ja dialektikast ehk elusad inimesed ja surnud normid. *Sirp ja Vasar*, 13. detsember.
- Ross, J. (2018). *Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid*. Doktoritöö. Tartu Ülikool.
- Ruutsoo, R. (2023). Praha kevad ja Eesti haritlaskond. *Postimees*. 26. august.

Seltsimees N. S. Hruštšovi lõppsõna NLKP 22. kongressil 27. oktoobril 1961. (1961). *Vahipostil*, 4. november.

TenHouten, W., D. (2017). *Alienation and Affect*. London: Routledge.

Toimetuse kommentaar. (1969). *Sirp ja Vasar*, 21. veebruar.

Tool, A. (i.a). *Filosoofia stalinismi tingimustes: stalinismi süünd marksismi vaimust ja selle mõju filosoofia käekäigule Eestis*. Loengukonspekt.

Tool, A. (2016). Filosoofiline teadmiskultuur Eestis aastail 1946-1991. J. Sooväli (toim), *Tagasi mõteldes*. (lk 269-297). Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Tuulik, Ü. (1966 a). Noored mehed kirjanduses. *Looming*, 1, 145-150.

Tuulik, Ü. (1966 b). Rataste vahel. *Sirp ja Vasar*, 15. aprill.

Valton, A. (1968). *Kaheksa jaapanlannat*. Tallinn: Perioodika.

Valton, A. (1966). *Rataste vahel*. Tallinn: Eesti Raamat.

Võõrandumine. (2009). Eesti keele seletav sõnaraamat. Vaadatud 07.05.2024
<https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=v%C3%B5%C3%B5randumine&F=M>.

Wendling, A., E. (2009). *Karl Marx on Technology and Alienation*. London: Palgrave Macmillan.

Summary

The Debate over Alienation in Soviet Estonian Society (Emerging from Arvo Valton's Early Short Stories). A Philosophical View.

The aim of my thesis is to map out and analyze the debate on the theme of alienation, which became relevant in Soviet Estonian society in the latter half of the 1960s. The debate arose because it was noticed that the younger generation of Estonian writers (among them Arvo Valton who I focus on) attribute the elements of alienation to the characters in their literary works. Some critics considered this tendency to be problematic because in the marxist-leninist ideology of the Soviet Union alienation was usually connected with capitalistic Western societies.

First, I introduce the notion of alienation and give an overview of the socio-political situation in Soviet Estonia from 1940s to the 1970s. More specifically, my focus is on the areas of literature and philosophy. Then I turn to presenting Karl Marx's ideas about alienation. After that I present the arguments of the individuals who participated in the alienation-debate. My main focus is on Eduard Päll and Rem Blum who can be considered the two main parties of the debate. Lastly, I analyze the debate.

I arrive at three main conclusions. Firstly, Valton's texts can be associated with the elements of alienation. However, it can't be said that those elements define his work. Secondly, the elements of alienation might be present in Valton's texts due to his personal background and modernist influences in literature. Thirdly, the probable reason for the different positions in the debate might have to do with the fact that the elements of alienation are described ambivalently in the short stories. Another aspect which might have caused differences in the opinions was that the main parties had different views about the teachings of Karl Marx and marxist-leninist ideology.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Maria Aksiim,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Arvo Valtoni varajastest novellidest tõukuv debatt võõrandumise üle Nõukogude Eesti ühiskonnas. Filosoofiline vaade“, mille juhendaja on Eduard Parhomenko, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Maria Aksiim

15.04.2024

